

İki Yüzüncü Yılında Yunan Kamuoyunda Mora İsyanı ve Ulusal Kahramanlar

Esra Özsüer*

Öz

19. yüzyılda merkez Avrupa'da idealleştirilmiş bir yapı olarak ortaya çıkan ulus-devlet modeli, Osmanlı İmparatorluğu gibi çok etnili siyasi kurumların dağılıp parçalanmasında önemli bir başlangıç noktasıdır. Sosyo-politik açıdan birçok farklı kimlik ve aidiyeti bünyesinde toplayan Osmanlı, bilhassa 18. yüzyıldan itibaren devletin kurumsal çatısında meydana gelen politik deformasyondan ötürü Balkan coğrafyasında uluslaşmak isteyen farklı milletlerin silahlı mücadelelerine tanıklık etmiştir. Balkanlarda çıkan bu isyan hareketleri sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını ilk alan Yunanistan, hem İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki kaybını başlatması hem de Pax-Ottomana sisteminin iflasını örneklemesi bakımından “Yunan” algısını Türk ulusal belleğinde “sadık milletten” “hain millete” taşımıştır.

Öncelikle Türk tarih inşasında “hain Yunan” imgesinin çözümlenebilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal yapısını oluşturan “Millet Sistemi”ni ve bu sisteme üye olan “milletler”in ne anlama geldiğini iyi anlamak gerekmektedir. Nitekim Türk tarihinde Yunanlılardan sonra ayaklanıp bağımsızlıklarını elde eden Sırp, Bulgar ve Romenler, Yunanlılar kadar değersizleştirilmemişlerdir. Resmi tarih yazımında oluşturulan genel kanı bu milletlerin isyan ya da karışıklık çıkardığı ancak Yunanların ihanet ettiğine yöneliktir. Bu noktada devletin kurumsallığı içinde Yunan milletinin rolünün detaylı analiz edilmesi önemlidir.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE,
esra.ozsuer@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-6299-5929
DOI:10.37879/9789751758866.2024.145

Yunan tarihyazımında ise Mora İsyanı, “Yunan Devrimi” olarak bağımsız Yunanistan’ın kuruluşunu simgelemektedir. Dolayısıyla Yunanistan’ın Osmanlı hakimiyetinden ayrılması Türk tarihyazımının aksine bir zafer olarak nitelendirilmektedir. 2021 yılında Mora İsyanı’nın iki yüzüncü yılını kutlayan Yunanistan konuyla ilgili birçok çalışmayı gerçekleştirmiş ve kolektif algıda Yunan Ayaklanması’nı yeniden değerlendiren anketler gerçekleştirmişlerdir. Bu bildiri de iki yüzüncü yılında Mora İsyanı’nın Yunanistan’da nasıl algılandığına dair bir değerlendirme yapılacaktır. Bildiri de konuyla ilgili literatür taraması yapılacak ve sosyolojik bağlamda Yunan halkının isyana bakışı yeni veriler ışığında analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mora İsyanı, Yunanistan, Ulusal Kahramanlar, Yunan Tarihyazımı, Türk Tarihyazımı.

The Morean Rebellion and National Heroes in the Greek Public Opinion in the Two-Hundredth Year of the Rebellion

Abstract

The nation-state model, which emerged as an idealized structure in Central Europe in the 19th century, is an important starting point for the disintegration of multi-ethnic political institutions such as the Ottoman Empire. The Ottoman Empire, which gathered many different identities and belongings in terms of socio-political terms, witnessed the armed struggles of different nations that wanted to become a nation in the Balkan geography, especially since the 18th century, due to the political deformation that occurred in the institutional framework of the state. As a result of these rebellion movements in the Balkans; Greece, which was the first to gain its independence from the Ottoman Empire, carried the “Greek” perception in the Turkish national memory from the “loyal nation” to the “treacherous nation” in terms of both initiating the loss of the empire in European lands and exemplifying the crash of the Pax-Ottomana system.

First of all, in order to analyze the ‘treacherous Greek’ image in Turkish historical construction, it is necessary to understand the ‘System of Nation (millet)’ that constitutes the institutional structure of the Ottoman Empire and what the “nations” that are members of this system mean. As a matter of fact, the Serbs, Bulgarians and Romanians, who rose up and gained their independence after the Greeks in Turkish History, were not devalued (they were not discredited) as much as the Greeks. The general opinion formed in

official historiography is that these nations caused rebellion or disorder, but the Greeks betrayed the Ottomans. At this point, it is important to analyze the role of the Greek nation in the institutionalization of the state in detail.

In Greek historiography, the Peloponnese Revolt symbolizes the establishment of independent Greece as the “Greek Revolution”. Therefore, the separation of Greece from the Ottoman Empire is described as a victory contrary to Turkish historiography. Celebrating the bicentennial of the Peloponnese Revolt in 2021, Greece has carried out many studies on the subject and conducted surveys re-evaluating the Greek Revolt in the collective perception. In this paper, an evaluation will be made about how the Peloponnese Revolt was perceived in Greece in its bicentennial year. In the paper, the literature on the subject will be searched and the Greek people’s view of the rebellion in the sociological context will be analyzed in the light of new data.

Keywords: The Morean Rebellion, Greece, National Heroes, Greek Historiography, Turkish Historiography.

Giriş

19. ve 20. yüzyılların, önceki yüzyıllarla kıyaslandığında, belki de en önemli özelliği etnik duyguların puslu görüntüsünden sıyrılıp daha belirgin bir siluet almasıdır. Nitekim milliyetçilik üzerine teorik ve ampirik çalışmalar ortaya koyan birçok kuramcı gibi Ernest Gellner de 1830’lardaki ilk milli ayaklanmaları milliyetçiliğin ikinci evresi¹ olarak nitelendirmiştir.² Ancak Marksist tarihçi Eric Hobsbawm’ın çifte devrim³ adıyla tanımladığı 1789 Fransız Devrimi ve çağdaşı sayılan [İngiliz] Endüstri Devrimi dünyanın uğradığı dönüşümün ilk basamağıdır ve özünde ikiz bir kargaşadır. Zira siyasal nitelik taşıyan Fransız Devrimi ile daha çok endüstriyel nitelik taşıyan

1 İlk evre evrensel bir düzenin ve onu yönetenlerin yerini egemen devletlerin alması ile başlatılır. Avrupa tarihine bakıldığında da 18. yüzyıldan itibaren milletlerin ve milliyetçiliğin ortaya çıkması yeni bir devletler sisteminin de oluşma sürecidir. Ulus-devlet sistemi olarak tanımlanan bu sistem feodal nitelikteki siyasi düzenden merkezi devlet yapısına bağlı yeni bir siyasi kurgudur. Bu kurgu daha sonraki aşamalarda yine Avrupalılar tarafından dünyanın diğer köşelerine ihraç edilmiştir ve farklı evreleri de vardır. Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, çev. Nalan Soyarık, Saltuk Özertürk, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 45-47; Ozan Erözden, *Ulus-Devlet*, On İki Levha Yay., İstanbul 2013, s. 3.

2 Gellner, *age.*, s. 48.

3 Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yay., Ankara 2013, s. 7.

İngiliz Devrimi lokal sınırlarını aşmış -bu devrimler salt Fransa ve İngiltere'ye ait bir görünüşü değildir- geniş çaplı kitlesel bir harekete dönüşmüştür.

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa'nın siyasi rejimleri ve ekonomik sistemleri için bir bunalım çağı olmuştur. Son on yılları ise zaman zaman isyana varan çalkantılarla ya da sömürgelerin bazen ayrılmaya varan özgürlük hareketleriyle geçmiştir. Amerika'da (1776-1783), İrlanda'da (1783-1784), Belçika ve Liège'de (1787-1790), Hollanda'da (1783-1787) ve Cenevre'de (1779) vuku bulan siyasi huzursuzluklar bazı tarihçileri Fransız Devrimi'ni başlı başına yalıtılmış bir olgu görmekten uzaklaştırmıştır. Çünkü ekümenik ve etkileri en uzun soluklu kabul edilen Fransız Devrimi, demokratik devrimler çağında cereyan etmiş devrimlerden sadece birisidir. Öte yandan çağdaş devrimler arasında yalnızca Fransız Devrimi dünyayı devrimcileştiren fikirlere sahip görülür ve nitelik bağlamında da dünyayı kapsayıcı özelliğe sahiptir. Örneğin Amerikan tarihi için can alıcı sonuçlar doğuran Amerikan Devrimi sadece içinde yer alan ve yanına kattığı ülkeler dışında pek mühim bir iz bırakmamıştır. Oysa Fransız Devrimi bütün ülkelerde bir dönüm noktası olmuştur. Öyle ki 1808'den sonra Latin Amerika'nın bağımsızlığını kazanmasına yol açan ayaklanmalar Amerikan Devriminden ziyade Fransız Devrimi'nin yankılarıdır. Yine Hindu reform hareketi ve Hindu milliyetçiliği ilhamını Fransız Devriminden alarak devrimin Bengal'e kadar etki ettiğini gözler önüne serer. Bu nedenle Fransız Devrimi, türünün tek örneği olmasa da çağının devrimi olarak kendine sağlam bir yer edinmiştir.⁴

Bilhassa devletlerin siyasi, hukuki ve toplumsal yapısında radikal değişimlere sahne olan 19. yüzyıl Avrupa'nın birçok yerinde monarşinin ve kraliyete bağlı ayrıcalıkların temsili olan *Anciens régime*'in de feshedildiği ve akabinde sancılı da olsa demokratik cumhuriyete geçildiği bir yüzyıldır. Avrupa'nın dünya üzerindeki eksiksiz siyasal ve askeri egemenliği de çifte devrimin bir ürünüdür. Her yerde patlak veren uluslar sorunu 1699 Karlofça Antlaşması ile gerileme dönemine giren Osmanlı İmparatorluğunda gerek içeriden çözümlerin gerekse başta İngiltere, Rusya ve daha az ölçüde Fransa gibi rakip büyük devletlerin emellerinin yarattığı tehdit karşısında Doğu Sorununun kalıcı bir bunalıma dönüştürmüştür. Dolayısıyla Avrupa ve Rusya'nın askeri gücünden ötürü zaman zaman sarsıntıya uğrayan Osmanlı ki burada Avusturya ve Rusya'nın güçlenerek ticari ve kültürel etkilerini arttırmasının payı göz ardı edilemez, imparatorluğun en uzun asrı⁵ addedilen 19. yüzyıl başlarında, varlığına yöneltilen tehdit ile yüzleşmek zorunda kalmıştır.⁶

4 Hobsbawm, *age.*, s. 64-65.

5 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Yay., İstanbul 2019.

6 Hobsbawm, *age.*, s. 113, 34.

19. yüzyılda Merkez Avrupa'da idealleştirilmiş bir yapı olarak ortaya çıkan ulus-devlet modeli, Osmanlı İmparatorluğu gibi çok etnili siyasi kurumların dağılıp parçalanmasında önemli bir başlangıç noktasıdır. 15. yüzyılın sonunda Balkan imparatorluğuna dönüşen Osmanlı⁷ sosyo-politik açıdan birçok farklı kimlik ve aidiyeti bünyesinde toplamıştır. Bilhassa 18. yüzyıldan itibaren devletin kurumsal çatısında meydana gelen politik deformasyon ile birlikte Balkan coğrafyasındaki ulusalcılık akımları ve hareketleri ki ulusalcılık Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin başından beri özü var olan ve zamanla gelişip güçlenen bir olgudur,⁸ uluslaşmak isteyen farklı Hristiyan milletlerin silahlı mücadelelerine sebebiyet vermiştir. Fazladan, başarısızlıkla sonuçlanan İkinci Viyana Kuşatmasından sonra içte ve dışta otoritesini kaybeden Osmanlı, Balkan Yarımadasında ulusalcı hareketlerin gelişmesinin önüne geçememiştir. Çünkü Osmanlı'da ulus sorununun somutlaştığı İkinci Viyana Bozgunu sadece Avrupa devletlerine değil aynı zamanda Balkan halklarına da Osmanlı gücünün yenilebilir olduğu gerçeğini göstermiştir. Dolayısıyla bu hezimet, 18. yüzyılda Osmanlı Rumeli'sini önceki dönemlerden farklı bir dinamizme sürüklemiştir.

Elbette bu türden isyan hareketleri ne sadece Osmanlı'nın fiili ve aşikâr parçalanma sürecine girmesiyle açıklanabilir ne de 1789'un olağan bir neticesi gibi gösterilebilir. Salt iki yaklaşım kolaycı bir vargıdan öteye gitmeyecektir. Şöyle ki; Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki dışa kapalı dini ve etnik gruplar, yani kozmopolit yapı, 18. ve 19. yüzyılların dünyasına uyum sağlama yeteneğinden oldukça uzaktır. Üstelik imparatorluğu meydana getiren tebaanın büyük çoğunluğu geçmişte devlet kurmuş, bağımsız kiliseleri, edebi dilleri olan halk gruplarıdır. Rönesans'tan beri hem Slav hem Rum aydınlar arasında ulusalcı kıpırdanmalar da olmuştur. [Örneğin Velestinli Rigas (Rigas Fereos) Yunanistan'ın ulusal ve toplumsal özgürleşme mücadelesinde ülkesinde saygın yeri olan bir öncüdür]. 18. yüzyılda bu halklar ticaretle zenginleşen burjuvanın, ruhban sınıfının ve Avrupa'daki Filhelenlerin etkisiyle ulusalcılık akımını benimseyip örgütlenmeye başlamıştır. Ortaylı bu sürecin başlamasını hızlandıran amillerden birini de devşirme düzeninin 17. yüzyılda terk edilmiş olmasıyla açıklar. Ortaylı'ya göre Osmanlı yönetimi ve egemen Osmanlı kültüründe Anadolu Türklüğünün öne geçmesi Eskiçağ'ın Roma'sı, Ortaçağ'ın Bizans'ı gibi kozmopolit nitelikli ve gerçek manada

7 15. yüzyılda Osmanlı'nın sınırları batıda Bosna'dan kuzeyde Besarabya'ya kadar uzanmaktaydı. Ortaylı, *age.*, s. 61.

8 Ortaylı, *age.*, s. 61.

“Osmanlı” diye nitelendirilebilen geleneksel imparatorluktaki Osmanlılığın sonunu hazırlamıştır.⁹

Balkan yarımadasında ortaya çıkan milliyetçilik ve milliyetçi hareketler Batı Avrupa’dan ayrı değerlendirilmelidir.¹⁰ Zira 19. yüzyıldaki Balkan milliyetçiliği çağdaş dünyanın koloni ülkelerindeki ulusçu hareketlerden de farklılık göstermektedir. Bunun iki belirgin sebebi vardır: İlki Balkan coğrafyasında Batı Avrupa’da olduğu gibi bir burjuva sınıfının olmayışıdır.¹¹ İkincisi Balkan milliyetçiliğinin Batı milliyetçiliğinden farklı özellikler sergilemesidir. Avrupa’da ulus inşasını açıklarken, temel farklılaşma noktası devlet ve ulusun karşılıklı etkileşimidir. En eski modern uluslar, İngiltere ve Fransa, uzun bir devlet geleneğine sahipken, 19. yüzyılda Almanya ve İtalya gibi “geç” uluslar, ulusal birlik mücadelesini aynı soy ve dilden insanları birleştiren kültürel bir harekete dayalı birleşik bir devlet mücadelesiyle biraya getirmişlerdir.¹² Doğu Avrupa ulusal hareketleri çoğunlukla Habsburg, Romanov veya Osmanlı gibi büyük ve çok etnili imparatorluklardan ayrılmak için savaşıyan bir nevi kurtuluş hareketleridir. Batı Avrupa’da ulus inşası, mevcut devletin içinde gerçekleşmiştir ve siyasi modernleşmenin akabinde devletin kurulmasına eşlik etmiştir. Oysa Doğu Avrupa’da milliyetçilik¹³ esasen mevcut devletin dışında veya ona karşı yürütülmüştür. Batı’daki milliyetçilik Fransız İhtilalinde de görüldüğü üzere daha sosyo-politik odaklı ve gönüllü bir milliyet

9 Ortaylı, *age.*, s. 63-64.

10 Konuyla ilgili kapsamlı çalışmalar için bk. Elie Kedourie, *Avrupa’da Milliyetçilik*, çev. Haluk Timurtaş, Köprü Kitap, İstanbul 2017; Miroslav Hroch, *Avrupa’da Milli Uyanış Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, İletişim Yay., çev. Ayşe Özdemir, İstanbul 2011.

11 18. yüzyıla gelindiğinde Sırp ve Yunan burjuva sınıfı oluşmaya başlamıştır. Sırlara kıyasla Yunan burjuvazisi çok daha uluslararası görünümdedir. Başta Odessa, Marsilya, Triyeste, Londra gibi yerler olmak üzere dünyanın birçok merkezlerinde Yunan tüccar kolonileri oluşmuştur. Rumların Selanik ticaretindeki güçlü varlıkları zamanla onların Balkanlara ve Doğu Avrupa’ya da yayılmalarına olanak sağlamıştır.

12 Claus Offe, *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1997, s. 51-52.

13 Elbette ki tüm Doğu Avrupa uluslarının “etnik milliyetçi” olarak sınıflandırılması doğru değildir. Örneğin Polonya ve Macaristan uzun bir bağımsız devlet geleneği ve yönetici elitler temelinde geliştiğinden daha ziyade Batı milliyetçiliği ile özdeşleştirilebilir. Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 9.

tanımına sahipken Doğu'daki milliyetçilik her şeyden evvel milliyet temelli bir anlayış temelinde kültürel ve dilsel hakları vurgulamaktadır.

Milliyetçilik tarihi konusunda otorite kabul edilen Hans Kohn (1891-1971) konuyla ilgili yaptığı araştırmalarda milliyetçilik olgusunu Batılı ve Doğulu olarak iki keskin ayırma inceler.¹⁴ Ya da milliyetçiliğin varyantları Stuart Hall'ın ifadesiyle Batı ve geri kalanlar¹⁵ şeklinde iki kutuplu düşünülmüştür. Bu birbirinden bağımsız iki tür milliyetçilik anlayışında Batı milliyetçiliği yurttaş ve politik temelli, Doğu milliyetçiliği ise etnik ve kültürel temelli olarak açıklanır. Dahası, ılımlı varsayılan Batı milliyetçiliği karşısında Doğu milliyetçiliği “düşmanca”, “liberal olmayan”, “baskıcı” ve “tehlikeli” kabul edilmektedir.¹⁶ Yani liberal olan batı milliyetçiliği karşısında Doğu milliyetçiliği dışlayıcı ve otoriterdir.¹⁷ Daha çok Doğu milliyetçiliği ile özdeşleştirilen Balkanlar'daki ulusçuluk akımı Batı Avrupa ile kıyaslandığında kendisine daha geç etkinlik alanı bulmuştur. Balkan milliyetçiliği, onu Batı Avrupadaki benzerlerinden ayıran bazı özel nitelikler içermektedir. Mesela Karpat, dinsel ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşmuş Balkan milliyetçiliğini tanımlamak için “cemaat milliyetçiliği” kavramını kullanır.¹⁸ Balkanlar konusunda kayda değer çalışmalarda bulunan Maria Todorova da benzer bir yaklaşımla “Ortodoksluk” inancını bu cemaat milliyetçiliğinin özgül ağırlığı olarak düşünmektedir.¹⁹ Ekseriyetle Balkan coğrafyasında ortaya çıkan ulusal kurtuluş hareketlerinde Ortodoks Kilisesi Hristiyanlık ve milliyetçilik ideolojisini birlikte hareket ettirmiştir.

Balkan uluslarının meşruiyet ve iktidarları için yaslandıkları bu güçlü popüler cemaatçiliğin Osmanlı'dan miras kaldığına değinen Karpat, cemaatçilik-milliyetçilik ortak yaşamının bir parçası olan etnik akrabalık unsuru-

14 Hans Kohn, “Western and Eastern Nationalisms”, *Nationalism*, ed. John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford University Press, Oxford 1994, s. 162-164.

15 Stuart Hall, “The West and the Rest. Discourse and Power”, *Formations of Modernity*, ed. Stuart Hall & Bram Gieben, Polity Press, Cambridge 1992 s. 276.

16 Bu tarz yaklaşım Anglofon milliyetçilik çalışmalarında ortaya konulan bir savdır. Yani Anglofon milliyetçilik görüşünde Batı “iyi” milliyetçilik ile, Batılı olmayan dünya (Doğu) “kötü” milliyetçilik ile özdeşir. Krzysztof Jaskułowski, “Western (civic) versus Eastern (ethnic) Nationalism: The Origins and Critique of the Dichotomy”, *Polish Sociological Review*, 3/2010, Vol. 171, s. 290.

17 James Kellas, *Politics of Nationalism and Ethnicity*, St. Martin's Press, New York 1991, s. 73-74.

18 Kemal Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yay., İstanbul 2019, s. 20.

19 Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tabayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yay., İstanbul 2015.

nun da Osmanlı sırasında gelişip güçlendiğini belirtir. Nitekim Balkanlar'da Ortodoks Hristiyan halkların dinsel kimlik duygularıyla inanca ve inanç ile cemaat temsilcilerine olan bağlılıklarını derinleştirmeleri, aynı zamanda çağdaş siyasal kimliklerinin diğer ögesi haline gelen etnik kimliklerini geliştirmeleri “millet sistemi” altında gerçekleşmiştir. Her ne kadar etnik siyasal kimliklerinin Osmanlı yönetimince özendirilmesi söz konusu olmasa da dinsel kimlik duygularının geliştirilmesi ya da inanç ve inanç temsilcilerine olan bağlılıklarının teşvik edilmesi bizzat millet sisteminin amacıdır.²⁰ Öte yandan Ortodoks Hristiyanlık dinsel bağları, halkın rejime karşı duyduğu tatminsizlik duygusu ile de alakalı olmayıp aksine Osmanlıların halk arasındaki dinsel bağları en önemli ayırım olarak görmesiyle de ilintilidir. Cemaat milliyetçiliğinin varlığı ise cemaat birlikteliği ile mümkündür. Çünkü dinsel ve etnik niteliklerin karışımından mürekkep bu cemaat milliyetçiliği ancak bir cemaat birlikteliği ile etkinlik alanı oluşturabilir. Etkisi güçlü olan bu popüler unsur Balkan devletlerinin laik kimliği konusunda bazı tereddütlere de kapı aralamıştır. Her ne kadar uygulamada bu devletler, hassaten Yunanistan, Batı'ya laik olduklarının garantisini vermiş olsa da politikaları ve siyasi programları irdelendiğinde aslında dinsel-etnik milliyetçiliği ısrarla benimsediklerini gizleyemezler.

Balkanlardaki ulusalcılık akımları Batı Avrupa'dan farklı olarak mevcut devlet yönetimine karşı [mevcut yönetimden kastedilen Osmanlı ve Habsburg yönetimidir] çatışan ulusların yeni bir devlet kurma amacı ile gelişimini sürdürmüştür. Nitekim Balkanlardaki ulusal hareketlerin savunucuları yaşadıkları merkezi coğrafyanın ötesindeki soydaşlarını ve onların varlık gösterdikleri bölgeleri de kendi topraklarına katma düşüncesiyle hareket ettiklerinden “Büyük” devlet kurma ideali -örneğin Yunanistan'ın Megali İdea ülküsü bu konuda verilebilecek en isabetli örnektir- Doğu milliyetçiliği içinde değerlendirildiğinde Balkanlardaki yayılmacı milliyetçiliğin de kilit anahtarındır.²¹ Aslında Balkan milliyetçiliğinin ortaya çıkışı geleneksel Osmanlı düzeninin çöküşüne rastlamaktadır. 1683'den sonra Avrupa devletlerinin Balkan topraklarına doğru askeri ve siyasi saldırıları Osmanlı toplum yapısının çözümlenmesine dolayısıyla hem doğrudan hem de dolaylı olarak bölgede müstakil devletlerin kurulmasına sebebiyet vermiştir. Balkanlarda daha Berlin Antlaşması imzalanmadan önce derinden yüzeye çıkan milliyetçi duyguların

20 Karpat, *age.*, s. 20-21.

21 Meltem Begüm Saatçi, “Balkan Ulusçuluklarına Dair Bir Değerlendirme: Farklı Uluslar Farklı Usuller”, *Karadeniz Araştırmaları*, C 6, S. 23, Güz 2009, s. 16.

gelişmesindeki ilk ve en önemli etken 1683'de Osmanlı askeri gücünün Viyana kapısında yenilmesidir. Bu mağlubiyetin akabinde Habsburglar Macaristan'da Buda ve Sırbistan'ın bazı bölgelerini işgal edip buradaki Müslüman nüfusu, Katolik Hristiyanların üstün olduğu vurgusuyla yok etmişlerdir. Ancak Ortodoks Hristiyanlar Papalığa güvenmediklerinden ve Osmanlıları Katolik yönetimine tercih ettiklerinden dolayı Avusturya seferinin ayaklanmaya yönelik etkili bir propaganda oluşturması mümkün olmamıştır.

Balkanlardaki ayaklanmaları asıl kıvılcımlandıran etken Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı saldırılarıdır. Çar Petro'nun "Ortodoks Hristiyan kardeşler" kuşatıcılığıyla Balkan Ortodokslarının hamiliğini üstlenmek istemesi Osmanlı-Rus Savaşı ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile resmen hayata geçirilmiştir. Rusya'nın Balkanlar'da yaşayan Osmanlı yönetimi altındaki Ortodoksları Bab-ı Ali'ye karşı temsil etme hakkı kazanması Osmanlı'nın bu coğrafyadaki iktidar tekeline kırmış ve Ortodoks *millet*, Rus etkisine açılmıştır.²² Ezcümle, 19. yüzyılda Rusya'nın Balkan milliyetçiliğine yaptığı kalıcı katkı hem Ortodoks Hristiyanlığı Balkanlar'da siyasal bir ideoloji haline getirmek hem de bu ideolojiyi kullanarak Ortodoks Hristiyanları Osmanlı aleyhinde harekete geçirmek şeklinde düşünülmelidir. Böylece Balkanlar 18. yüzyıl sonlarına doğru başlayan milli hareketlenmeler²³ ile milletler kurmayı amaç edinen özel bir siyasal yöneticilik türünün hem taşıyıcısı hem de bundan en çok yararlanan bölgesi olmuştur.²⁴

Yunanistan için 18. yüzyılın sonları Yunan toplumunu hareketlendiren iki önemli olayı karşımıza çıkarmaktadır. İlki 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Rusların Osmanlılara karşı kazandığı zaferdir. Savaşı sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlıların bir zamanlar Avrupa'daki Büyük

22 Karpat, *age.*, s. 31-32.

23 Birçok Balkan tarihçisi 1804 Sırp İsyanının bölgede milliyetçi ayaklanmaları başlattığını düşünmektedir. Sırp'ların bağımsızlık hareketlerinde üç temel unsurdan bahsedilebilir. Birincisi Sırp toplumunda burjuvazinin doğmasına yol açan toplumsal-iktisadi gelişmelerdir. İkincisi Osmanlı yönetiminde süregelen keyfiliktir. Üçüncü ve son olarak Avusturya, Rusya ve Fransa'nın kışkırtmalarıdır. Avusturya ve Rusya özellikle dinsel yönden, Fransa da ulusçuluk ve demokrasi yönünden propagandalarını sürdürmüşlerdir. Nitekim aynı unsurlar Osmanlı Devletindeki Rumlar için de söz konusudur. Öte yandan Sırp ve Yunan isyanları arasında bazı farklar da bulunmaktadır. Sırp isyan hareketi tedricen gelişmiş olup önce yeniçeri zulmüne karşı basit bir tepki olarak başlamıştır. Oysa Mora İsyanı önceden hazırlanmış ve başından beri bağımsızlık hedefleyen bir harekettir. Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", ed. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yay., İstanbul 1992, s. 97, 102.

24 Karpat, *age.*, s. 38.

Güçleri sindiren heybeti yerini zayıf bir imparatorluğa bırakmıştır. Rusların Doğu'daki müdahaleleri Yunanlar cephesinde “vahşi” efendilerinin de yenilebileceğini göstermiş, dolayısıyla özgürlük elde etmenin olasılıktan çıkıp gerçeğe dönüşebileceği noktasında Yunan ulusuna bir umut sağlamıştır. Yunanların içinde yavaştan filizlenen bu ümidin bir diğer tarafını da Fransız İhtilali oluşturmaktadır. Fransız milletinin yurtiçinde siyasi özgürlüklerini ele geçirmekte ve ihtilallerinin ilkelerini Avrupa'nın geri kalanına yaymakta kazandıkları büyük zaferler, benzer hedefler için mücadele veren tüm diğer uluslara Aydınlanmanın gerekliliğini göstermiştir. Dolayısıyla Avrupa'da cereyan eden bu türden olayların ve süreçlerin yoğun etkisi Rigas ve Korais gibi Yunan entelektüelleri arasında Yunan Aydınlanmasının gerekliliğini gözler önüne sermiştir.

1821 Mora İsyanının Tarihi Arka Planı

18. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğunun Balkan toprakları üzerindeki istikbali konusunda iki tehlike göz ardı edilmemelidir. İlki Fransız İhtilalinin Osmanlı ülkesinde yarattığı demokrasi heyecanı ve milliyet öğretisi; ikincisi de Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını hedefleyen Ortodoksluk ve Panslavizm propagandasıdır.²⁵ 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşının son bulmasının ardından Yunanlar Rus politikalarının ve vaatlerinin aslında hayal kırıklığından başka bir şey olmadığını anlamışlardır.²⁶ Yunanların Ruslar tarafından yine kendi kaderlerine terk edildiği hissi bir süre sonra Yunan entelektüelleri arasında güçlü yankı uyandıran Fransız İhtilalini bir adım daha öne çıkarmıştır. Fransız İhtilalinin *liber-*

25 Akşin, *age.*, s. 83

26 1750 yılında keşiş Theoklitos Polyidis, Yunanistan'ın pek çok farklı bölgesini dolaşarak çeşitli kehanetler toplamıştır. Farklı bölgelerden topladığı kehanetlerin üzerine kendi kehanetlerini de katarak ufak bir risale hazırlamış ve *Müjdecî Melek (Agathangelos)* başlığıyla çoğalttığı risaleyi Yunanistan'da çeşitli yerleşim yerlerine dağıtmaya başlamıştır. Risalede kısa bir zaman sonra Balkan Hristiyanlarının Osmanlı hakimiyetinden kurtularak özgürleşeceği çünkü sarı saçlı ırkın (ksantho genos) yakında yardıma geleceği yazmaktadır. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος [Modern Yunanistan Tarihi]*, Τόμος Α, Εκδόσεις 20^{ος} αιώνας, Αθήνα 1957-58, s. 202-203. Bu noktada Polyidis tarafından hazırlanan risalenin Rusların XVIII. yüzyılın sonlarında Balkan coğrafyasında geleneksel din bağlarını kullanarak Osmanlı'ya karşı yürüttüğü Akdeniz siyaseti ile yakından ilişkili olup olmadığı önemli bir sorunsaldır. Nitekim 1770 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Mora'da Rus General Kont Orlov'un kıskırtmasıyla Yunanlar tarafından çıkarılan isyanın (Orlov İsyanı/Orlofika) büyük kurtarıcı olarak görülen “sarı saçlı ırk” mitinin etkisinde kalmaması nerdeyse imkansızdır. Νίκος Β. Ποτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση Ορλωφικά και Ελληνικά Ιστοριογραφία [Ulusun Uyanması ve Ulusun Doğuşu Orlofika ve Yunan Tarihyazımı]*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, s. 13-38.

te, egalite, fraternite mottosunun Yunan Aydınlanmacıları arasında yarattığı heyecan bilinçli, belli bir amaca yönelik, düzenli bir siyasetin de ortaya çıkmasında katalizör görevi üstlenmiştir. 18. yüzyılın son on yılında Yunan politikasında ve Yunan toplumsal düşüncesinde Fransız İhtilalinin meydana getirdiği köklü dönüşüm, özünde Yunan köylü toplumunu yakından deneyimleyen Velestinli Rigas'ın (1757-1798) [Rigas, Doğu Teselya'nın Velestin köyünde doğup büyümüştür] Aydınlanma felsefesi ile yakından ilintilidir. Rigas'ın tüm Balkan uluslarına sunduğu alternatifte mevcut koşulların Sultan'a karşı çıkarılacak bir ihtilalle alaşağı edilip Cumhuriyet rejimine geçilmesi fikri bulunmaktadır. Nitekim Rigas'ın devrimci manifestosunda yer alan "İnsan ve Vatandaşlık Hakları" adlı bildirgesinin 3. maddesinde Hristiyan ve Müslüman (Türk) tüm halkların eşitliği hususunda bir tanımlama yapılmıştır.²⁷ Yine 1796 yılında Viyana'da bastırdığı on iki sayfadan oluşan birleşik haritasında da Yunanistan'ın sınırlarından ziyade Balkan birliği dikkat çekmektedir. Bu sınırlar hazırladığı dört bölümden oluşan *Rumeli, Küçük Asya, Ege Adaları ve Eflak-Boğdan Sakinlerinin Yeni Siyasi Yönetimi* adlı manifestosundan da anlaşılmaktadır. Öte yandan kurulması planlanan yeni düzenin ismi "Helen Cumhuriyeti" olarak belirlenmiştir. Bunun anlamı ise Yunanların egemen ya da yönetimde söz sahibi olduğu fakat Türkler de dahil olmak üzere tüm balkan uluslarını kapsayan yeni bir siyasi düzenin varlığıdır. Eski ile yeninin yer değiştirdiği söz konusu yönetim aynı zamanda siyaset ve toplumu da radikal bir biçimde yeniden yapılandıracaktır/dönüştürecektir. Rigas'ın özellikle İhtilalci Fransa'nın sözcüleri ve destekçileriyle olan yakın teması ve yerel siyasete katılması bir süre sonra militan bir yurtseverliğe dönüşmüştür. "Despot" gördüğü Sultan otoritesine meydan okuyan bu ayaklanmanın mayasını da Balkan ulusları arasında kardeşlik anlayışının hatırlatılması oluşturmaktadır. Bu Pan-Balkan kardeşlik anlayışının özünde de Ortodoksluk inancı bulunmaktadır.²⁸

Bu minvalde Yunan "milli" uyanışı, ilk olarak 18. yüzyılda Velestinli Rigas'ın siyasi faaliyetleri ile birlikte gelişmeye başlamıştır. Rigas, Osmanlı yönetimini devirecek ve Yunanlar ile birlikte diğer Balkan uluslarının da devrim ile bağımsızlığa ulaşmasını sağlayacaktır. Yunanistan'ın bağımsızlığa giden süreçte siyasi ve ahlaki yapılandırması hususunda gerekli esasları belirleyen

27 Θάνος Μ. Βερέμης, 21 Ερωτήσεις & Απαντήσεις Για το 21[1821 hakkında 21 soru-cevap], Μεταίχμιο, Αθήνα 2020, s. 128-129.

28 Paschalis M. Kitromilides, *Aydınlanma ve Devrim Modern Yunanistan'ın Kuruluşu*, çev. Sinem Güldal, Alfa Yay., İstanbul 2021, s. 296-313.

bir diğer Aydınlanmacı isim Adamantios Korais'tir (1748-1833). Cumhuriyetçi klasisizmin ideallerinden esinlenen Korais'in cumhuriyetçiliği daha çok liberal bir cumhuriyetçiliktir ve ılımlılığın liberal ideolojinin kök salmasına yardımcı olacağına inanmaktadır. Korais, Cumhuriyet rejimini ahlaki ve toplumsal reform aracı olarak gördüğünden Yunan toplumunun ihtiyaçlarının da iyi irdelenmesi gerektiğini düşünmektedir. Yunan ulusunu tehlikeye atabilecek katı ütopyacı projelere hiçbir zaman yönelmemiştir. Bu nedenle ılımlı teorik cumhuriyetçiliği siyasi değişime giden en güvenli yol kabul etmiştir. Dolayısıyla Korais'in desteklediği devrim ahlak devrimidir. Aydınlanma milletin içinde bulunduğu açmazın bilinçle aşıldığı zaman başlar ve bu da ancak ulusun Antik Yunan köklerine dönüşüyle mümkündür. Korais'in Antik Yunan ile kurguladığı kültür ve hürriyet diyalektiği bir manada Yunan ulusal hareketinin de köklerini oluşturmuştur. Çünkü kültürel yapılandırma olmadan siyasi bağımsızlığın kazanılması Korais'in dünyasında eğretidir ve bu konfigürasyon olmaksızın özgürlük kavramının da altyapısının doldurulamayacağına inanmaktadır. Neticede Yunan sorununun kültürel yenilenme olmaksızın başarıya ulaşması ihtimal dışıdır. Özellikle Montesquieu ve John Locke gibi Aydınlanmacı filozofların etkisinde kalan Korais'i en çok meşgul eden konulardan biri insanlık tarihinde medeniyet ile barbarlığın mücadelesidir. Bu noktada Yunanların düşüşünü bazılarının söylediği gibi ulusun karakterine değil, onlara dayatılan koşullara bağlamaktadır.²⁹ Korais ve onun ekolünü takip eden Yunan Aydınlanmacılar için kültürel yenilenme siyasi özgürlük ve bağımsızlık yolunda uzun vadeli bir stratejinin bölümleri olarak kabul edilmektedir.³⁰ Korais'e göre Yunanların Osmanlı boyunduruğu altında geçirdiği uzun sürenin yani ulusal kurtuluşun sona ermesinde üç temel sacayağı bulunmaktadır. İlki özgürlük, ikincisi eğitim ve üçüncüsü de hükümdarların zulmünü baltalayan unsur olarak kabul edilen ticarettir.³¹

29 Βερέμης, *age.*, s. 131.

30 Kitromilides, *age.*, s. 394-395.

31 Nitekim korsanlara karşı silahlanan Rum ticaret gemileri isyan patlak verdiğinde Mora'ya çağrılmışlar ve yeni silahlarla donatılmışlardı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, isyanın ilk haftalarında birdenbire Ege'de asi bir filoyla karşı karşıya kalmıştı. Doğu Akdeniz'de güvenliği ortadan kaldıran ve sayıları gün geçtikçe artan bu gemiler, isyanın adalara yayılması için gereken çabayı da göstermişlerdi. Meral Bayrak, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ocak 1999, s. 78.

Bugün Yunan tarihyazımında Rigas ve Korais gibi isimler Yunan Aydınlanmasının “havarileri”³² olarak nitelendirilmektedirler. Dolayısıyla Yunan bağımsızlık mücadelesinde Aydınlanmanın rolü büyük puntolu harflerle belirtilmektedir. Yunan tarihçi Thanos Veremis de Yunanistan’ın ulus-devlet olarak ortaya çıkışındaki temel motivasyonu hem 1821 savaşçılarının iç cephedeki mücadelelerine hem Filiki Eteryaya ve Filhelenlerin dış destekli yardımlarına³³ hem de Yunan diasporasının ticaret sayesinde temas ettiği Fransız İhtilalinin bağımsızlık düşüncesine bağlamaktadır. Veremis, Yunan bağımsızlık hareketini Fransız modeli ile kurulacak yeni bir ulus-devletin “Helen” topraklarında yeniden dirilmesindeki ön hazırlığı olarak tanımlar.³⁴ Yunan tarihyazımında Mora İsyanı³⁵ dört farklı evreden oluşan dokuz yıllık silahlı bir özgürlük mücadelesidir.

İlk evresi 1821-1823 yılları arasında Mora, Orta Yunanistan ve Ege Adalarında³⁶ süregelen çatışmalardır. Osmanlı’yı devirerek bağımsız bir devlet kurmak isteyen Yunan isyancılar 1821 yılında silahlı bir ayaklanma

32 Βερέμης, *age.*, s. 127.

33 Bir devletin meşruiyetinin temelini halk iradesi olduğu fikri, 18. ve 19. yüzyıl devrimlerinin liberal ideolojisini özetlemektedir. Filhelenizm kavramı genellikle liberallerin ideolojisinin unsurlarıyla ilişkilendirilmektedir. Yunanların bağımsızlığına ve Napolyon geçmişine özlem duyan İtalyan radikaller, İngiltere’deki monarşi karşıtları ve birleşik Almanya fikrini benimseyen Alman vizyonerler kadar dönemin maceraperestleri de Yunan bağımsızlık mücadelesi içinde yer almışlardır. Ancak Filhelenlerin tamamının savaş alanında aktif olduğu söylenemez. Birçoğu anavatanlarından sundukları yardımlarla ayırt edilirken, diğerleri Avrupa başkentlerinde ve büyük şehirlerde Yunan mücadelesi için kurulan farklı komisyonlara üye olarak bu harekete destek vermişlerdir. 1884 yılında Henri Fornezy tarafından basılan katalogta 421 Filhelen isimden bahsedilmektedir. Birçok farklı Avrupa ülkesinden isyana destek vermeye gelen Filhelenler arasında büyük çoğunluğu Almanlar oluşturmaktadır. Konu ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bk. Esra Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, C 26, S. 2, 2016, s. 325-344.

34 Βερέμης, *age.*, s. 127.

35 Türk tarihyazımında 1821 Mora İsyanı olarak adlandırılan süreç, Yunan tarihyazımında devrim ya da ayaklanma olarak ifade edilmektedir. Yazar Yunanca kaynaklardan alıntıladığı metinlerde Yunanca terminolojiye sadık kalarak Yunan Devrimi ya da Yunan Ayaklanması ifadelerini kullanmıştır. (y.n)

36 Mora İsyanı kısa bir süre sonra Kıbrıs, Sakız, Sisam, İstanköy ve Girit adalarına da sıçramış hatta Batı Anadolu kıyılarında da isyan hareketleri etkisini göstermiştir. Konuyla ilgili bk. Mübahat Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974’e Kadar)*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1986, s. 133-161.

başlatmışlardır. 1814 yılında Odessa'da kurulan Filiki Eteryaya ve Çar I. Aleksandr'ın yaveri olan General Aleksandros İpsilantis'in Tuna Prenslüklerindeki başarısız girişimi ile başlayan isyan hareketi³⁷ sonrasında Mora Yarımadasına sıçramış ve burada başarıya ulaşmıştır. Osmanlı'nın Tepedenli Ali Paşa ile mücadeleye girmesini fırsat bilen Aleksandros İpsilantis, Memleketeyn'de isyan etmiş fakat Sırp, Bulgar, Romen ve bilhassa Ruslardan gerekli desteği sağlayamayınca Osmanlı kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Kuşkusuz, İpsilantis'in isyanda başarısızlığının en önemli sebeplerinden biri Rusya'dan beklediği yardımın gelmemesidir. Diğer taraftan Eflak-Boğdan halkı ile Sırp ve Bulgarlardan da dayanak sağlayamayınca İpsilantis'in isyan hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Balkanlar'a doğru genişlemek isteyen ve bu sebepten ötürü Osmanlı'dan kurtulmayı amaçlayan Rusya, her ne kadar Çariçe II. Katerina'nın öncülüğünü yaptığı İstanbul'a doğru yürümek politikasında isyanı bir ümit ışığı görse de, Eflak ve Boğdan'ın Fenerlilerden [Rum beylerinden] kurtarmak gayesiyle hareket etmiş ve gücünü Osmanlı kuvvetlerinden ziyade bu alanda kullanmıştır. Dolayısıyla Rusya isyanın başarıya ulaşmasını istediği halde gereken desteği sağlayamadığından bu girişim hedefine erişememiştir. Öte yandan Eflak ve Boğdan'da isyanın başlayıp Rus desteğinin beklediği dönemde Rus Çarı I. Aleksandr'ın, İtalya ve İspanya'daki devrimci hareketlerin tartışıldığı Laibach Konferansında bulunması Rusya'nın destek verememesinin bir diğer gerekçesidir. Avusturya Başbakanı Prens Metternich'in ve Kutsal İttifak ruhunun etkisiyle Çar, İpsilantis'in önderliğini yaptığı isyana destek vermeyi reddetmiş ve Osmanlı askerinin müdahalesini engellemek konusunda herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Nitekim ihtilalci hareketleri bastırmak gayesiyle toplanan Laibach Konferansında Carbonari gizli cemiyeti gibi Filiki Eteryaya da meşru olmayan asi bir cemiyet olarak kabul edilmiştir.³⁸ Peloponez'de patlak veren Mora İsyanının başarıya ulaşmasının nedeni ise hem Yanya ayanı Ali Paşa'nın isyana

37 İpsilantis başlarda isyanın nerde başlatılacağı konusunda kararsızdı. Ancak Filiki Eteryaya'nın üyelerinin büyük çoğunluğu Mora'yı tercih etmekteydi. Oysa İpsilantis'e göre Eflak ve Boğdan isyan için daha uygun görülüyordu. Bunun da en büyük nedeni Romen, Sırp, Bulgar ve Karadağlılar gibi Balkan topluluklarını harekete geçirip ulusal ihtilalin Balkanlar'da hızla yayılmasını sağlamaktı. Öte yandan İpsilantis, Eflak ve Boğdan'ın Rusya sınırında olmasından dolayı Rusya'dan yardım sağlayabileceğini düşünüyordu. Dahası Eflak ve Boğdan'da isyan çıkması durumunda, Osmanlı Devleti Rusya'nın onayını almadan isyancılar üzerine askeri güç gönderemeyecekti. Bu durum ise ayaklananlara zaman kazandıracacağı gibi işlerini de kolaylaştıracaktı. Bayrak, *agt.*, s. 63.

38 *Cevdet Paşa Taribinden Seçmeler*, C II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 433.

destek vermesi hem de Rusya, İngiltere ve Fransa'nın (Üç Büyükler) Yunanistan'a arka çıkması ile yakından ilintilidir. Dolayısıyla Mora İsyanı gerçek (bona fide) bir toplumsal ayaklanma olarak başlamıştır.³⁹ Mora İsyanı'nda Müslüman Türk nüfusa yönelik büyük bir etnik temizlik gerçekleştirilmiş ve yirmi binden fazla Türk, Yunanlar tarafından katledildiği için 1821 yazına gelindiğinde bölgede neredeyse hiç Türk izi kalmamıştır.⁴⁰

İkinci evresi Yunan resmi tarihyazımında suskunluk ile geçiştirilen 1823-1825 yılları arasındaki Yunan İç Savaşıdır. Ayaklanmanın devam ettiği dönemde, devrimin liderliği ve kurulmakta olan yeni Yunan Devleti için bir güç mücadelesi olarak ortaya çıkan Yunan İç Savaşı iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama seçkin politikacıların ve silahlı ordunun, devletin kontrolünü ele geçirmek amacıyla birbirleriyle rekabet etmesinden kaynaklanmaktadır. Yunan bağımsızlık hareketi içinde güç kavgası olarak da tanımlanabilecek bu iç mücadelede bir tarafta Kolokotronis diğer tarafta Kunduriotis ve Mavrokordatos'un başı çektiği iki ayrı merkez/hükümet ortaya çıkmıştır.⁴¹ 1823 sonbaharından 1824 yazına kadar süren iç savaşın ilk evresinde yoğun siyasi anlaşmazlıklar varken Temmuz 1824'den Ocak 1825'e kadar süren ikinci evresinde Rumeli ve Hydra'nın Mora'ya karşı bölgesel çekişmesi bulunmaktadır. İsyanın önemli yüzlerinden Mavrokordatos, Kolletis ve Georgios Kunturiotis, Rumeli'deki⁴² kocabaşların yardımıyla Peloponez seçkinlerine ve Kolokotronis'e karşı cephe oluşturmuşlardır. Bu yerel bölünme, sonrasında Ioannis Kapodistrias'ın Yunanistan'ın ilk hükümet başkanı (1828-1831) olarak seçilmesiyle sona ermiştir.⁴³

Üçüncü evre 1825-1827 yılları arasında vuku bulan siyasi gelişmelerdir. Yunanların kendi aralarında ihtilafa düştüğü bu dönemde II. Mahmud, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile anlaşarak isyanı bastırması için yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı ordusunun Yanya'nın zaptından sonraki aciziyetini gören II. Mahmud büyük bir isteksizlikle de olsa Mısır Valisinden destek alma girişiminde bulunmuştur.⁴⁴ Mehmet Ali Paşa'nın emrindeki

39 Karpat, *age.*, s. 42.

40 William St Clair, *That Greece Might Still Be Free the Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, Cambridge 2008, s. 1.

41 Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830 [Yunan Devrimi 1821-1830]*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021, s. 79.

42 Mora'nın kuzeyi ile Epir ve Teselya bölgelerinin güneyi arasındaki kara Yunanistan'ı.

43 Βερέμης, *age.*, s. 12.

44 Akşin, *age.*, s. 103.

eğitimli ve düzenli ordunun Girit'te çıkan isyanı bastırmasındaki başarısı aynı zamanda Mora'daki isyanın da bastırılacağı yönünde bir izlenim oluşturmuştur. Mehmet Ali Paşa Mora eyaletinin tam bağımsızlıkla oğlu İbrahim Paşa'ya verilmesi karşılığında Mora'daki ayaklanmanın bastırılmasına yardım edeceğini bildirmiştir. Babıali tarafından Mısır Valisinin istekleri kabul edilince de Temmuz 1824'de İbrahim Paşa komutasındaki filo Mısır'dan hareket etmiş, önce Girit'e ertesi yıl da Mora'ya çıkmıştır. İbrahim Paşa'nın kuvvetlerinin Mesolongi (1826) ve Atina'yı (1827) zapt etmesi ile birlikte Mora'daki isyan bastırılmıştır.⁴⁵

Mora İşyanının dördüncü ve son evresini 1828-1832 yılları arasındaki siyasi gelişmeler belirlemektedir. Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın Yunan işine karışması Avrupa'daki birtakım denge siyaseti hesaplarının da bozulmasına neden olmuştur. Çar Aleksandr'ın ölüp (1825) yerine askeri yeteneğe sahip Nikolay Pavloviç'in (I. Nikola) geçmesi Rus politikasında bazı taşların yerini değiştirmiştir. Kutsal İttifak ve Türklere düşmanlık, Yunanlara ise sempati besleyen yeni Çar Avrupa'nın genel çıkarlarını değil, Rusya'nın özel çıkarlarını her şeyin üstünde görmüştür. Dolayısıyla Mora ve Girit'e yerleşen Mehmet Ali Paşa gibi güçlü bir valinin Doğu Akdeniz'de egemen olmasını İngiltere gibi o da sakıncalı bulmuştur. Zira Fransa'nın Mısır ıslahatlarındaki belirleyici rolü bölgede Fransa'nın ağırlığını kaçınılmaz kılacaktır. Böylesi bir durum da Rus çıkarlarına aykırı düşünülmektedir. Nitekim I. Nikola tahta çıktıktan hemen sonra Yunan sorununu Rusya'nın yararına çözümlenmek için harekete geçmiştir. İlk olarak 1812 Bükreş Antlaşmasının uygulanması noktasında ihtilaflarını belirten bir ultimatomu 1826 yılında Osmanlı Hükümetine göndererek doğrudan diplomatik hücumu geçmiştir. İmzalanan Akkerman Sözleşmesi (7 Ekim 1826) ile Rusya, Balkanlar ve Osmanlı denizlerinde büyük avantajlar sağlamıştır. Rusya'nın Yunanistan vasıtasıyla Akdeniz'de nüfuz kazanması ihtimali İngiltere'yi telaşa düşürüp harekete geçirmiştir. Rusya ile 4 Nisan 1826'da St. Petersburg Protokolü imzalayan İngiltere, kendi himayesinde olacak küçük bir Yunanistan'ın kurulmasına zaten karşı değildir. İmzalanan protokole göre Yunanlar, Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı özerk bir devlet haline getirilecek ve tüm Türkler Yunanistan'dan çıkartılacaktır.⁴⁶

45 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 142.

46 Uçarol, *age.*, s. 144.

Devletlerarası diplomasi yönünden bakıldığında İngiltere ve Rusya'nın St. Petersburg Protokolü ile aldığı bu ortak karar⁴⁷, Yunanistan devletinin kurulması yolunda atılan ilk adım olma noktasında önemlidir. Çünkü Rusya ve İngiltere, Yunan sorununu, imzaladıkları protokol gereği artık kendi istekleri doğrultusunda çözümlenmeye karar verip harekete geçmişlerdir. Protokol esaslarının uygulanması yönündeki taleplerini Osmanlı Hükümeti'ne bir nota ile bildiren Rusya ve İngiltere, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale olarak gördüğü bu talebin Babıali tarafından 1827 yılında reddedilmesi neticesinde gerçekleştirilememiştir. Osmanlı Hükümeti'nin olumsuz cevap vermesi Büyük Güçlerin Yunan sorununda Osmanlı'ya karşı birleşmeleriyle sonuçlanmıştır. Öte yandan Rusya'nın 6 Temmuz 1827 tarihinde Fransa ile imzaladığı Londra Protokolüne göre Yunanistan'ın bağımsız bir devlet haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. İngiltere, Rusya ve Fransa, St. Petersburg ve Londra Protokolünde aldığı kararları 16 Ağustos 1827 tarihinde yeniden Osmanlı Hükümetine bildirmiş ve uygulamasını talep etmiştir. Ancak Babıali, hem Türklerin Yunanistan'dan atılması hem de imparatorluğun yıkılması anlamına gelen bu kararları çok ağır bularak yeniden reddetmiştir. Bunun üzerine İngiltere, Rusya ve Fransa, Mora yarımadasını filolarıyla kuşatma altına alarak Mora'nın Osmanlı Devleti ile bağlantısını kesmeye çalışmışlardır. Müttefiklerin Osmanlı asker ve donanmasının Yunanistan'dan ayrılmasına yönelik talebi de reddedilince 20 Ekim 1827 tarihinde üç devletin donanması Navarin limanına girip Osmanlı donanmasını yakmıştır.

Metternich sistemi ve Kutsal İttifak'ın fiilen yıkılması anlamına gelen Navarin Olayı Osmanlı'yı aniden "Donanmasız bir deniz imparatorluğu" konumuna düşürdüğü gibi aynı zamanda Mora'da hakim olan Türk kuvvetlerini de yenik duruma sokmuştur.⁴⁸ Akabinde cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829), Mora'da yeniden isyanın başlamasına sebebiyet vermiştir. Bir taraftan Balkanlar ve Kafkaslar'da Ruslarla savaşan Osmanlı, diğer tarafta Yunanların isyan hareketiyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı başarılarından tedirginlik duyan Avrupa Devletleri savaşı sonlandırmak amacıyla bir araya gelmiş ve Londra'da toplanan elçileri ile 22 Mart 1829 tarihinde bir protokol (Londra Protokolü) imzalamışlardır. Bu protokole göre Mora ve çevresi ile Kiklad

47 Protokol diğer Avrupa devletlerinin de onayına sunulmuş ancak Metternich yönetiminde bulunan Avusturya kendi iç ve dış siyasetine uygun olmadığı gerekçesiyle protokole katılmayı reddetmiştir. Yine Avusturya etkisindeki Prusya da protokol kararlarını onaylamamıştır.

48 Uçarol, *age.*, s. 147.

adalarından meydana gelecek bağımsız bir Yunanistan Devleti kurulacaktır. Osmanlı-Rus Savaşının sürdüğü bir sırada Babıali'ye bildirilen protokol başta reddedilse de Rusya'nın Edirne'ye girmesi sonucunda kabul edilmek zorunda kalmıştır. Rusya'dan barış isteyen Osmanlı ve Rus temsilciler 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşmasını imzalamışlardır. Bu antlaşma gereği Yunanistan devletinin kurulması ve bağımsızlığını öngören anlaşma ve protokol (Madde 10) Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. 3 Şubat 1830 tarihinde imzalan protokol gereği tam bağımsız bir Yunanistan kurulması kararı alınmıştır. Büyük devletlerin İstanbul elçileri tarafından 8 Nisan 1830 tarihinde Babıali'ye bildirilen bu karar, Osmanlı Devleti tarafından 24 Nisan 1830'da onaylanmış ve böylece Yunanistan Devleti resmen kurulmuştur.⁴⁹

Balkanlar'da çıkan bu isyan hareketleri sonucunda Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını ilk alan Yunanistan, hem imparatorluğun Avrupa topraklarındaki kaybını başlatması hem de Pax-Ottomana sisteminin iflasını örneklemesi bakımından “Yunan” algısını Türk ulus belleğinde “sadık milletten” [millet-i sadıka] “hain millete” taşımıştır. Öte yandan Osmanlının toprak kaybetmeye başladığı ilk bölge Balkanlar olduğundan bu hadise Türk kolektif belleğinde bir öfke ve ihanete uğramışlık duygusunun getirdiği büyük bir travma da yaratmıştır. Bu travma karşısında Balkanlar'ı unutmaya yönelik resmi bir eğilim benimsenmiştir.⁵⁰

Yunan Resmi Tarih yazımında Mora İsyanı: 25 Mart 1821, Mit mi Gerçek mi?

Yunan tarih yazımında Yunan Devrimi/Ayaklanması (Elliniki Epanastasi/Ellinikos Ksesikomos) olarak tanımlanan Mora İsyanı, 1821 yılının bir bahar ayında⁵¹ patlak verse de resmi tarih yazımındaki anlatıya göre isyan, 25 Mart'ta Peloponez Yarımadası'nın Kalavrita köyünde bulunan Aya Lavra manastırında, Paleon Patron Germanos adlı bir papazın elinde kutsal ikonanın bulunduğu sancağı havaya kaldırmasıyla başlatılmıştır. Ancak isyanın 25 Mart'ta ve tasvir edilen biçimde başladığına dair bilgilerin kendi arasında bile çelişkileri mevcuttur. Örneğin Mora İsyanı ilk kez 24 Şubat 1821 tarihinde Aleksandros İpsilantis tarafından Eflak-Boğdan'ın Yaş şehrinde

49 Uçarol, *age.*, s. 152.

50 Tanıl Bora, “Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem”, *Balkans: A Mirror of the New International Order*, ed. Günay Göksoy Özdağın & Kemal Saybaşıllı, Eren Yay., İstanbul 1995, s. 104.

51 Bayrak, *agt.*, s. 65.

“*Vatan ve Din uğruna savaşıımız*” manifestosuyla başlatılmıştır.⁵² Öte yandan, Mora isyanının önde gelen kahramanlarından biri sayılan Theodoros Kolokotronis de anılarında, isyanın Peloponez bölgesinde, Patra ve Kalamata şehirlerinde, 22 Mart’ta başladığını yazmıştır.⁵³ Mora İsyanı ile ilgili bir diğer önemli bilgi, Filiki Eteryası’nın Patra sorumlusu olan ayakkabı ustası Panagiotis Karatzas’ın isyan bayrağını kaldırdığına yöneliktir.⁵⁴ Yunan ulusal bağımsızlık hareketinin her iki önemli yüzü de isyanın 25 Mart’tan önce gerçekleştiğini beyan etmiştir.

Mora İsyanının 25 Mart’ta başladığına dair bilginin çelişkili olmasındaki bir diğer önemli detay Paleon Patron Germanos’un hatıralarında yer alan bilgidedir. Paleon Patron Germanos, hatıratında, 1821 yılının Ocak ayı sonunda Filiki Eteryası’nın sorumlusu olarak Peloponez’e geldiğini ve burada bölgenin önde gelen din adamları ile görüştüğünü yazmaktadır. İsyan konusunda oldukça hevesli olan Yunan ulusal kahramanı Papaflessas’a karşı bölgenin önde gelenlerinin tereddüt içinde olduğunu çünkü isyan için gerekli şartların henüz olgunlaşmadığını düşündüklerini belirtmektedir. Germanos’a göre isyandan sonra hakimiyeti ele alabilecek bir liderin olmaması isyancılar arasında yaşanan fikir ayrılığının en büyük sebebidir. Kendi ifadelerine göre, daha çatal-bıçak kullanmayı bilmeyen Yunanlar, isyandan sonra hakimiyeti ele alabilecek kapasitede değildir.⁵⁵

Paleon Patron Germanos’un kaleme aldığı hatıralarında Mora İsyanını desteklemediği çok net anlaşılmaktadır. Diğer taraftan hatıralarında ilgi çeken bir başka detay 25 Mart günü Paleon Patron Germanos’un Peloponez’e yakın bir köy olan Nezara’da olduğunu yazmasıdır.⁵⁶ Ayrıca bu köy, yolların olmaması ya da seyahatlerin at/eşek üzerinde yapılması sebebiyle, isyan bayrağının çekildiği yer olan Aya Lavra manastırına bir gün içinde ulaşılacak mesafede değildir. Dolayısıyla gün içinde bulunduğu yerden isyanın başladığı yere ulaşması da imkansızdır. Bu durumda Paleon Patron Germanos,

52 Άρδην, Τεύχος 97, Ιανουάριος-Σεπτέμβριος 2014, s. 39.

53 Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως του Φωτάκου [Fotakos’un Yunan Devrimi hakkında Hatıraları], Πρώτου Υπασπιστή του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Τύπος και βιβλιοποιείω Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησι 1858, s. 21.

54 Σπυρίδων Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης [*Yunan Devrim Tarihi*], Τόμος Πρώτος, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 1993, s. 82-84.

55 Παλαιών Πατρών Γερμανός, Απομνημονεύματα [*Hatıralar*], Εκ του τυπογραφείου Σπύρου Τσαγγάρη, Εν Αθήναις 1900, s. 22-23.

56 Παλαιών Πατρών Γερμανός *age.*, s. 28.

25 Mart günü Aya Lavra manastırında bulunmadığı halde nasıl olup da isyan bayrağını çekerek ayaklanmanın başlamasına ön ayak olmuştur? Üstelik kendi yazdığı hatıralarında isyanı başlattığına ilişkin hiçbir bilgiden de bahsedilmemektedir. Hayatının en önemli ve hatta Yunan ulus tarihi düşünüldüğünde en şanlı sayılabilecek anını anılarında dile getirmemesi mümkün görünmemektedir.⁵⁷

Mora İsyanı sırasında Yunanistan'da bulunan tarihçi George Finlay da yazdığı *Yunan Devrim Tarihi* adlı kitabında isyanın Paleon Patron Germanos tarafından Aya Lavra manastırında başlatıldığına dair bilginin ulus miti olduğunu ve doğru olmadığını belirtmiştir.⁵⁸ Yunan tarihçi Spyridon Trikoupis de *Yunan Devrim Tarihi* kitabının birinci cildinde Mora İsyanının Aya Lavra manastırında Paleon Patron Germanos'un kaldırdığı bayrakla başlatıldığını yalanlamaktadır.⁵⁹ Yine başka bir Yunan tarihçi Kremmydas da 25 Mart'ın, gerçeğin dışında bir ulus miti olduğunu şu sözlerle açıklamaktadır:

25 Mart'ta hiçbir şey ama hiçbir şey meydana gelmedi. O gün sadece Hz. İsa'nın Meryem Ananın rahmine düştüğü günü sembolize eder. Bununla birlikte bir çağrışım yapsın diye Yunan Devleti'nin doğum müjdesi ile bağdaştırılmıştır. 25 Mart iki kutsal olayın birbirini çağrıştırmaları üzerine seçilmiş bir gündür. Bu seçim tarafsız, tesadüfi ve saf duygularla yapılmış bir eylem değildir. Bu çağrışım devletin hakimiyet gücünü oluşturan politik, ekonomik ve kilise egemenliğine hizmet eden mekanizmaya işlevsellik kazandırmak amacındadır. Gerçek isyan, bugünkü Romanya topraklarında 22 Şubat'ta ve Kalamata'da da 23 Mart'ta başlatılmıştır. Ancak politik, ekonomik ve kilise hakimiyeti, ulusun kurtuluş bayramını kiliseyle bütünleştirmek için Evangelismos tis Theotokou (Beşaret-i Meryem Ana Yortusu) ile birleştirmiştir. 25 Mart, sadece kilise ve ulusal bayramın birleştirilme kararının dışında özel bir gün değildir.⁶⁰

57 Esra Özsüer, *Türkokratia. Avrupa'da Türk İmajı*, Kronik Yay., İstanbul 2018, s. 259-262.

58 George Finlay, *History of the Greek Revolution*, Vol. I, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1861, s. 180-181.

59 Τρικούπης, *age.*, κεφάλαιο 4, σημείωση δ, s. 291.

60 Βασίλης Κρεμμυδάς, “Η εθνική γιορτή στο σχολείο” [Okullarda ulusal bayramlar], *Η Εποχή*, 31.10.2004; “Δεν χωράνε 5 αιώνες ιστορίας σε 130 σελίδες” [130 sayfaya 5 asır sığamaz], *Έθνος της Κυριακής*, 24.03.2007; “Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και Ιδεολογήματα” [1821'de Kilise. Mitler ve İdeolojiler], *Τα Νέα*, 22.03.2005; *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 [1821 Yunan Devrimi]*, Gutenberg, Αθήνα 2016.

Görüldüğü üzere ne Mora İsyânında yer alan isyancılar ne de Yunanistan'ın önde gelen tarihçileri isyanın 25 Mart'ta Aya Lavra manastırında isyan bayrağının havaya kaldırılmasıyla başlatıldığına dair en ufak bilgi vermemektedir. Peki ulusun bağımsızlığın simgesi olan bu önemli gün, Yunan resmi tarih anlatısında hiç sorgulanmadan neden kabul edilmiştir? İlk defa 1824 yılında Fransız seyyah François Charles H. L. Pouqueville (1770-1838), *Yunan Devrim Tarihi* adlı kitabında Mora İsyânının Paleon Patron Germanos'un Aya Lavra manastırında isyan bayrağını kaldırmasıyla başladığını yazmıştır.⁶¹ Fransız seyyah, isyanı Avrupa'da hüküm süren Romantik akımın tesiri altında duygusal bir dille kitabında anlatmaktadır. Böylece Avrupa'dan beklenen yardım ve destek bu yaratılan duygusal atmosferin gölgesinde bir kar topu gibi hızlıca büyüyebilecektir. 25 Mart'ın ulus mitine dönüşmesindeki çıkış noktası Pouqueville'in kitabında geçen bu yöndeki tek bilgidir kaynaklanmaktadır.

Aya Lavra manastırının ulus mitine dahil edilmesindeki temel neden ise Yunan kilisesinin ileri gelenlerinin bağımsızlık mücadelesinde ön plana çıkarılma isteğidir. Yunan Kilisesi ve Yunan Devletinin "Helenizm" ve "Ortodoksluk" sentezi ile tek bir bütünmüş gibi algıya sunulması hedeflenmiştir. İlk defa 1851 yılında ressam Theodoros Vryzakis tarafından resmedilen "Aya Lavra'da Yemin" tablosu, bu ulusal mitin görsel hafızaya kaydedilmesinde sağlam bir adımdır. Resmedilen tablo daha sonra Avrupa'da pek çok ressam tarafından da farklı kompozisyonlarda sunulmuştur. Aslında tüm bu çabanın özünde Yunan Kilisesinin otosefal olduktan sonra devlet ile bir bütünde algılanma çabası bulunmaktadır. Yunan kolektif belleğinde Osmanlıya karşı çıkarılan isyan sadece vatan için değil aynı zamanda din için de gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle mücadelenin kutsal yuvası kiliseler; kutsal bekçileri de din adamlarıdır. Örneğin 13 Aralık 1803 tarihinde Souli'yi kuşatan Ali Paşa'ya teslim olmayan Keşiş Samuil'in, Kougki kalesindeki manastırı havaya uçurması bile ruhban sınıfının özgürlük ve vatan uğruna "büyük özveri"⁶² sahibi vatanperverler olduğunu yineleyen bir diğer örnektir.

61 François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Historia tēs Hellēnikēs Epanastaseōs, ētoi, Hē anagennēsis tēs Hellados: meta kallitechnikōn eikonōn kai meta parartēmatos, pe riechontos tēn historian, tēs Boumpoulinas, tēs Tzavella, tēs Kanarē, tēs Monarchidou, tēs Papalexopoulou, tēs Botsarē, kai tōn allōn hērōidōn Hellēnidōn, tou hierou agōnos*, (epimeleia Aristeidou N. Kyriakou), Ekdote. Grapheion V.K. Tsangarē, En Athēnais [1839?], s. 26-29.

62 Σπυρίδων Π. Αραβαντίνοϋ, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή [Tepedenli Ali Paşa'nın Hikayesi]*, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Εν Αθηνάϊς 1895, s. 164.

25 Mart'ın resmi olarak bir ulusal bayrama dönüştürülmesi ilk kez Kral Otto'nun 15 Mart 1838 tarihinde çıkardığı kraliyet kararnamesi ile gerçekleşmiştir.

“25 Mart tüm Yunanlar için Aziz Meryem Ana'nın, Hz. İsa'yı müjdediği kutsal bir gündür. Yunan ulusunun da bağımsızlık mücadelesinin başladığı gün de kutsal ve mutlu bir gündür. Bu her iki sebepten dolayı 25 Mart'ın ulusal bayram olarak kutlanmasına karar verilmiştir.”⁶³

25 Mart'ın ulusal bayram ilan edilmesi derinlemesine yapılmış bir tarihi araştırmamanın neticesinde gerçekleşmemiştir. Zaten isyanın tam olarak ne zaman çıktığına dair herhangi bir inceleme de yapılmamıştır. 25 Mart, tamamıyla sonradan oluşturulmuş bir tarihtir. Hristiyan geleneğine göre Baş melek Cebrail, Meryem Ana'ya Tanrı'nın oğlu İsa'ya gebe kalacağını bildirmiştir. Meryem Ana'nın Tanrı'nın oğlunu dünyaya getireceğine dair müjdeli haber alması ile Yunan ulusunun yeniden doğuşuna ilişkin “milli tebliğ” 25 Mart ulusal mitinin inşa edilmesinde iki önemli unsurdur.

25 Mart ile ilgili bir diğer önemli metafor da Meryem Ana'nın anavatan kavramıyla eş değer algıda düşünülmesidir. Vatan ve ulus, anne ve aile kavramlarının birer yansıması şeklinde düşünüldüğünde Meryem Ana da Yunan ulusunun annesi olarak vatanın, Yunan milliyetçileri de müjdeyi veren Cebrail'in rolünü üstlenmiştir.⁶⁴ Kral Otto bile 25 Mart'ın kutlu ve aydınlık bir gün olduğunun altını çizerek kraliyet kararnamesini çıkarmıştır. Dikkat edilirse çıkarılan kararnamede önce Evangelismos (Hz. İsa'nın müjdelendiği gün) sonra ulusal bağımsızlık gününden bahsedilmektedir. Kısacası bu durum “Hz. İsa doğuyor, ulus doğuyor” düşüncesini çok net çizgilerle göstermektedir. Her iki sembol o kadar iç içe geçmiştir ki bugüne kadar 25 Mart'ın isyanın başlatıldığı tarih olmadığı bilinse bile her ulusal bayramda 25 Mart büyük coşkuyla kutlanmaya devam etmiştir. Çünkü inanç ve etnisite toplumsal bağlamda birbirlerini kuvvetlendiren iki vazgeçilmez unsurdur.⁶⁵ 25 Mart'ın ulusal bayram olmasındaki temel gerekçe de dinin devlet işlerinde kullanılması yönünde algılanabilecek siyasi bir emeldir.⁶⁶

63 Αθηνά, 23.03.1838, Αριθμός 518, s. 3.

64 Ιoannis N. Grigoriadis, *Kutsal Sentez Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşlamak*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 63.

65 Gellner, *age.*, s. 97, 101.

66 Χριστίνα Κουλούρη, “Τιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές Επέταιο στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα” [Ulusal Kutlama: 19. yy'da Yunanistan'da Ulusal Kutlamalar], Αθέατες όψεις της ιστορίας [Tarih'in Görün-

İki Yüzüncü Yılında Yunan Kamuoyunda 1821 Mora İsyanı: Ulusal Zaferler ve Çılgınlıklar

Ernest Renan'a göre milliyetçilik anımsamaya değil, unutmaya dayalıdır ve halkların kaynaşması için “unutmak” zorunludur. Renan, ulus olmanın geçerli koşulunu geçmişte [tarihi tarihte] bırakmak ve bazı anıları unutmak ile açıklar. Zira tarih araştırmaları tüm siyasi oluşumların başlangıcında yaşanan şiddet olaylarını aydınlatığı için ulusal birliğin sağlanması da ancak unutmak ile mümkün olmaktadır.⁶⁷ Öte yandan Anthony D. Smith, *Milli Kimlik* kitabında toplumsal bir bağ kurulması için ortak değer, sembol ve geleneklerden bir repertuvar oluşturulmasının gerekliliğinden bahseder. Örneğin bayrak, marş, anıt ve kutlama gibi semboller topluluk fertlerine ortak miraslarını, kültürel yakınlıklarını hatırlatır. Elbette Smith'e göre belli tarihi anları hatırlamak kadar unutmak da önemlidir. Ancak ortak kimlik ve aidiyet duygusu için tek koşul “unutmak” değildir, bazen “hatırlamak” da gerekir.⁶⁸

Özellikle tarihin yetersiz kaldığı yerlerde yeniden inşası ve hattâ “icat” edilmesi söz konusudur. Her iki halde de etno-tarihten daima seçici bir biçimde yararlanılmıştır. Etno-tarih çoğu zaman hem toplumsal hem de siyasi amaçlarla kullanılmıştır. Milliyetçiler “kendi” tarihleri ile sadece tarih uğruna değil, “kendi halkları”nın ülkesel geçmişlerine dair bir mitolojinin yeniden yorumlanmasıyla da ilgilenmişlerdir. Bilhassa altın çağların yad edilmesi yoluyla kültürel miras bir manada siyasallaştırılmıştır. Şiirsel mekânların işlenmesi, her şeyden önce tarihsel olarak bir topluluğa ait ve dolayısıyla topluluk tarafından kutsanmış kutsal bir ülkeyi/toprağı tanımlamak demektir.⁶⁹ Bu minvalde düşünüldüğünde Yunanların ulusal bağımsızlık hareketi olarak tanımladıkları 1821 Yunan Devrimi (Mora İsyanı), ulusal birliğin tanımlanması ve kökleşmesinde “hatırlanması” zaruri bir tarihi zaferdir.

Ulusun bir topluluk, bir cemaat olarak hayal edildiği⁷⁰ düşünüldüğünde Yunan ulusu da XIX. yüzyılın ikinci on yılında bağımsız ulusal devlet modeliyle küllerinden yeniden doğduğunu iddia etmektedir. Avrupadaki yeni milliyetçiliklerde olduğu gibi kendilerini sanki teker teker derin bir uykudan uyanıyor gibi hayal etmeye başlamışlardır.⁷¹ Tıpkı yeni devletlerin “ulus

meyen Yüzü], επ. Δέσποινα Παπαδημητρίου & Σεραφείμ Σεφεριάδης, Αθήνα, Αθήνα 2012, s. 196.

67 Ernest Renan, *Ulus Nedir?*, çev. Gökçe Yavaş, Pinhan Yay., İstanbul 2019, s. 37.

68 Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 35.

69 Smith, *age.*, s. 197.

70 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Sa-vaşır, Metis Yay., İstanbul 2009, s. 22.

71 Anderson, *age.*, s. 215.

inşa etme” politikasında olduğu gibi, gerçek, popüler bir milliyetçi coşku ile kitle iletişimi, eğitim sistemi, idari düzenlemeler ve diğer benzeri yollarla milliyetçi ideolojinin yaygınlaştırılması” çabasına⁷² girmişlerdir. Yunan ulusu için geçmiş, Antik Yunan ile kurduğu sıkı bağdan ötürü bir hayli önemlidir. Ezcümle hatırlanmalı ve unutulmamalıdır. Ancak kendi tarih geçmişinde *suskunluklar* olarak tabir edilen bir dönemin kolektif hafızadan kaydının silinmesi de elzemdır. Bu sebeple ulus tarihinden istediği anları (çoğunlukla bu anlar zaferlerdir) seçip istemediğini de suskunluklarla geçiştirmiştir. Mesela 1821 ulusal bağımsızlığın elde edildiği şanlı tarih olarak sürekli tekrar edilmiştir. Kolokotronis ya da Papaflessas, Antik Yunan kahramanlarından Leonidas ile aynı karakteristik özelliklerle anlatılmıştır. Çünkü Yunan ulusunun göbek çukuru Antik Yunan’dan doğduğunu ispat eden bu türden anlatılardır.⁷³ Kendinden olmayan, “Karanlık Çağ” ve “Milli Öteki” olarak tanımladığı Osmanlı hakimiyet dönemine karşı kazanılan zafer, 1821 Yunan Ayaklanması resmi tarih anlatısında çığlıklar ile sembolleştirmiştir. Dolayısıyla Yunanistan’da milli kimlik ve ulusal birlik tanımlamasında kullanılan en önemli sembol 25 Mart ve yıldönümleridir.

Bu minvalde Yunanistan için 1921 yılı, yakın tarihlerdeki en önemli dönüm noktası görülen ulusal bağımsızlık mücadelesinin yüzüncü senesi olmasından ötürü sembolik bir yıl kabul edilmiş ve Yunan Devleti ilk defa 25 Mart 1921 tarihinde görkemli bir kutlama töreni planlamıştır. Yüzüncü yıl kutlamalarının hazırlanması için bir komite oluşturulmasına karar veren Başbakan Eleftherios Venizelos ve dönemin Eğitim Bakanı Spyridon Lambrou, 12 Nisan 1918’de Yunan Meclisine “Ulusal kurtuluşun kutlanması yönündeki komitenin kurulması hakkında”⁷⁴ başlıklı bir yasa taslağı (1375 sayılı) sunmuşlardır. Yasa taslağının hemen akabinde de Kraliyet Kararnamesi ile “Yüzüncü Yıl Merkez Komitesi” atanmıştır.⁷⁵ Yüzüncü Yıl Komitesinin amblemi de Yunanistan’ın özgürlüğü ile adeta sembolleşen “Zümrüdü Anka” kuşudur. Söz konusu komitenin başkanlığına Themistoklis Sofoulis, başkan yardımcılığına Atina Metropolitisi Meletios, Koramiral Pavlos Kountouriotis ve dönemin Donanma Bakanı ve Ordu Komutanı Panagiotis Daglis getirilmiştir.⁷⁶ Yüzüncü Yıl Merkez Komitesinin başlıca görevi sanatsal etkinlik-

72 Anderson, *age.*, s. 129.

73 Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı Behar, Hil Yay., İstanbul 2008, s. 62.

74 ΦΕΚ Α 92/1918 – 28 Απριλίου 1918.

75 ΦΕΚ Α 106/1918 – 15 Μαΐου 1918.

76 1918 tarihinde oluşturulan bu komite Venizelos’un Kasım 1920 seçimlerini kaybetmesi sonrasındaki hükümet değişikliği ile birlikte temsilcilerin de değişmesine ve bilhassa anti-Venizelist temsilcilerden oluşan yeni bir komisyonun kurulmasına neden olmuştur.

lerin, yayınların, tarihi temsillerin düzenlenmesi görevinde bulunacak özel veya yerel komitelerin atanmasını sağlamaktır. Yunanistan'da tüm hazırlıklar yüzüncü yıl kutlamaları için devam ederken Mart 1921 tarihinde Yunan ordusunun Türk kuvvetleri karşısındaki mağlubiyeti Yüzüncü Yıl Merkez Yürütme Komitesi'nin şenlikleri süresiz olarak ertelemesi kararıyla neticelenmiştir. Aralık 1928'de Yüzüncü Yıl Merkez Komitesi, yeniden kutlama hazırlıkları için bir araya gelmiş fakat bu sefer organize edilmesi düşünülen şenlikler Yunan Devrim'inin başlangıcından bu yana değil, Garantör Güçler tarafından 3 Şubat 1830 tarihinde imzalanan Bağımsızlık Protokolünün (Londra Protokolü) yüzüncü yılı vesilesiyle planlanmıştır.⁷⁷ Dönemin tüm basın yayın organları Yunan Devleti'nin yüzüncü yıl kutlamalarına büyük ilgi göstermiş ve Atina basınının önde gelen gazeteleri 25 Mart 1930 tarihli sayılarında günün anlam ve önemine dair haberleri manşetten okuyucusuyla buluşturmuştur. "Dünya tarihinde eşi olmayan, özgürleşmeye veya ölmeye kararlı bir halkın özgürlük mücadelesi ve ardından yüz yıllık özgür yaşam" ifadeleriyle yüzüncü yıl kutlamaları Yunanistan'da sevinç gösterileriyle kutlanmıştır.

Kaynak: Ακρόπολης, "Πώς έγινε η Ελλάς Κράτος, εις εκατόν έτη" [Yunan Devleti nasıl oluştu, yüzüncü yılda], 25.03.1930, Έτος 2, Περίοδος 2, Αριθμός φύλλου: 416, s. 1.

77 Εμπρός, 25.03.1930, Έτος 34, Αριθμός φύλλου: 12.227, s.1.

“Yunanistan bugün bağımsızlığının yüzüncü yılını kutluyor. Yüz sene önce, Şubat 1830’da Londra’da, Yunanistan’ın işgalcisine karşı yürüttüğü tam sekiz yıllık kanlı mücadeleden sonra bağımsız bir devlet ilan edildiği Garantörlük anlaşması imzalandı.”

Kaynak: Embros, 25.03.1930, Έτος 34, Αριθμός φύλλου: 12.227, σ.1.

“Esmer Korsan”

“Sancak Havalandığında...”

“Yüz yıl geçti.”

Embros gazetesinin manşetinde 1821’in ulusal kahramanları yer almaktadır.

Yunan bağımsızlık mücadelesinin yüzüncü yılı kutlamaları Küçük Asya Seferinin sürdürüldüğü bir dönemde mümkün olmadığından Yunanlar devriminin iki yüzüncü yılı kutlamalarına tarihi bir açığın kapatılması yönünde iki kat fazla gayret göstermişlerdir. Ancak dünya genelinde Covid-19 salgını sebebiyle alınan önlem ve tedbirler Yunanistan’ın iki yüzüncü yıl kutlama-

larını da ertelemesini gündeme taşımıştır. Tüm bu olumsuz gidişata rağmen Yunanistan devrimin iki yüzüncü yıldönümünü kutlayacağını şu ifadelerle kamuoyuna duyurmuştur:

Devrimin 100. Yıldönümü, Küçük Asya Seferinin kargaşasına denk geldiği için Yunanların istediği biçimde kutlanamadı. Bu yıl da pandemi, iki yüzüncü yıl dönümü vesilesiyle kutlamak istediğimiz etkinliklerin önüne engeller koyuyor. *Tüm bunlara rağmen Yunanistan 21 Komisyonu*, 25 Mart'ın Yıldönümü için hazırladığı altı faaliyetle, atalarımızın özgürlük meşalesini yaktığı günü onurlandırmak ve aynı zamanda onlarla sanal bir diyalog kurarak bizler için verdikleri fedakarlık ve mücadeleleri *yüceltmek* istemektedir. Komisyon, bu iki yüz yıllık süreç içinde Yunanistan'ın bugün nerelere ulaştığını da göstermek arzusundadır.⁷⁸

Görüldüğü üzere Yunan Devleti sembolik yıl atfettiği 2021 yılı kutlamalarına gölge düşürmek istemediğinden “Yunanistan 2021” [Ελλάδα 2021] adıyla bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyon tıpkı kendisinden önce kurulan kutlama komisyonları gibi faaliyet çalışmalarına yönelik hazırlıklar yapmıştır. “Yunanistan 2021”'in hedefi Yunan Devriminin sembolik iki yüzüncü yıldönümünü kutlamak ve aynı zamanda kapsamlı bir etkinlik programı koordine etmektir. “Yunanistan 2021”'in internet sitesinde yer alan amaç-kapsam bölümünde de komisyonun görev tanımı şu sözlerle yapılmıştır:

Bizler azımsanmayacak ölçüdeki başarı ve kahramanlıklarımızı sergileyip potansiyelimizi ön plana çıkaracağız. Modern çağı belirleyen mücadeleler ve tedirginliklerle yakın ilişkimizi hatırlatacağız ve hatırlayacağız, ama aynı zamanda zayıf yönlerimizin ve hatalarımızın da üzerinde duracağız. Amacımız tarihimize duyduğumuz saygıyı göstermek, insanımızı onurlandırmak, ülkemizi tanımak, onu öne çıkarmak ve geleceğimizi planlamak için mümkün olduğunca çok sayıda kuruluşu Yunanistan 2021 programına katılmaya teşvik etmektir.⁷⁹

Komisyonun ilk görevi çeşitli kurumlar, üniversiteler, yerel yönetimler ve diğer kuruluşlar [özel/devlet] tarafından planlanacak ve uygulanacak tüm faaliyetlerin kaydedileceği bir ajanda oluşturmaktır. İkinci görevi, özellikle önemli gördüğü görevi, bunları hayata geçirmek için uygun kuruluşlara teklif edilecek eylemlerin planlanmasının yapılmasıdır. Bu amaç ile üstlendikle-

78 <https://greece2021.gr/25martiou> [Erişim Tarihi: 19.03.2022]

79 <https://greece2021.gr/epitropi-ellada-2021/skopos.html> [Erişim Tarihi: 19.03.2022]

ri görevde Yunan Devrimi, Yunanistan genelinde on sekiz şehrin binasında projeksiyonla canlandırılmış, Yunan Ulusal Marşı ile aynı adı taşıyan “Seni Görünüşünden Tanıyorum” belgesel filmi Yunan devlet kanalı ERT’de 25 Mart akşamı yayınlanmış, Yunanistan’ın büyük-küçük tüm ulusal kahramanlarının biyografi ve resimleri tüm toplu taşıma araçları, havaalanları, tren istasyonları gibi halka açık alanlarda sergilenmiş, iki yüzüncü yıla mahsus hatıra paraları basılmış, devrimin yıldönümüne özel dört sayfalık bir hatıra kitapçığı gazete eki olarak yayına hazırlanmış ve yine Dionysis Savvopoulos tarafından 25 Mart günü bir müzik dinletisi gerçekleştirilmiştir.

Kaynak: Görsel bildiri sahibine aittir.

Yunan Parlamentosunun ön cephesinde 1821’in iki yüzüncü yıldönümü sebebiyle duvara yansıtılan projeksiyonda Yunan Devriminin figürleri ve sahneleri gösterilmiştir. Parlamento binasının önünde, on gün boyunca 21:00-23:00 saatleri arasında, on dakikalık bir video düzenli aralıklarla gösterilmiştir. Video, Eleftherios Venizelos Salonu’nun duvar dekorasyonunda yer alan figürlerden alıntılanmıştır.

Yunanistan Parlamentosunun elektronik dergisi “Epi tu... Peristyliu” [Mecelis Kapısı], Yunan Devrimi’nin iki yüzüncü yıldönümünde “1821’in iki yüzüncü yılı bize ne vasiyet etti?” başlığıyla özel bir sayı yayınlamıştır. Dergide “Yunanistan 2021” Komitesi Başkanı Gianna Angelopulu ve ülkenin farklı üniversitelerinden sekiz profesör (Nikos Anastopoulos, Thanos Veremis, Elpida Vogli, Maria Efthimiu, Antonis Klapsis, Christos Lukos, Spyridon Plumidis, Dimitris Stamatopoulos) devrimin iki yüzüncü yılının düşündür-

düklerine dair yazılar kaleme almışlardır.⁸⁰ Yine Yunanistan'da 1821 yıldönümü münasebetiyle Yunan Ayaklanması konu alan birçok tarih kitabı (çeviri-telif) farklı yayınevleri tarafından basılıp okuyucuyla buluşturulmuştur. İstatistiki veri sunmak gerekirse Yunanistan'da 1821 Yunan Ayaklanması ile ilgili basılan kitaplar şunlardır:

Eser Adı	Yazar	Yayınevi
Byron'un Savaşı	Beaton Roderick	Pataki
Yunan Devrimi ve Avrupalı Filhelenler	Bernd Sosemann	University Studio Press
1453-1821 Yunanistan: Meçhul Yıllar	David Brewer	Pataki
Özgürlük Ateşi 1821-1833	David Brewer	Pataki
1821 Çağdaş Yunanistan'ın Kuruluşu	Athina Cacouri	Pataki
Amerikan Filhelenizmi. 1821 Devriminin ABD'deki Etkisi	Maureen Connors-Santelli	Psychogios
Yunanların Özgürlük Mücadelesi ve Filhelenizm	Gunnar Hering	Panepistimiakes Ekdisis Kritis
Devrimin Güneş Miti	Jean Starobinski	Kelethos
Yunan Devrimi	Mark Mazower	Aleksandria
Zagori'den Zagori'ye	Angeliki İ. Angeli	Oselotos
İnebahtı Deniz Savaşı. Batı'nın Osmanlıları Geri Püskürtmesi	Arrigo Petacco	Okeanida
1821 Devrimi - Dişil Devrim	Giota Angelopulu	Angelaki
1821 Savaşçıları	Elena Davlamanu, Athanasia Eleftherudi	Grafima
"Türkokratia Döneminde İyi mi Yaşıyorduk?" İstanbul'un Fethinden Kasım Olaylarına	İ. V. Athanasopulu	Pelasgos
Resmi Tarihte 1821 Hakkında 21 Çatlak	Spyros Aleksiu	Topos
Sakız Katliamından Mesolongi'den Çıkışa Savaşın Başarısızlıkları ve Etkileri	Nikolaos A. Anastasopoulos	Metechmio
Archiotaksio Dergisi. Sayı 23	ASKİ	Themelio

80 https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/periodiko_t039/4/index.html [Erişim Tarihi: 17.03.2022]

Ulusal Mücadelenin Yüzüncü Yılında Panhelenik Yıllık 1821-1921	Paschalis Valsamidis	Barbunaki
Dionysios Solomos	Angeliki Varella	Pataki
Adamantios Korais	Nikos Varmazis	Grafima
1821: Bir Ulus Devletin Oluşumu	Thanos Veremis, Giannis S. Koliopoulos, İakovos D. Mi- hailidis	Metechmio
1821 Hakkında 21 Soru ve Cevap	Thanos Veremis	Metechmio
İoannis Kapodistrias. Yunan Ulusal Kurtuluşunun “Kurbanı”	Thanos M. Veremis, İakovos D. Mihailidis	Metechmio
1821: Sadece Sorular!	Maria Angelidu, İrini Vos- kopulu	İkaros
İoannis Kapodistrias Hükümeti. Eleş- tirisel Yaklaşımlar ve Doğrulamalar	Giorgos Georgis	Kastanioti
İoannis Kapodistrias Rusya’da	Grigori Ars	Asini
1821: Yunan Devriminin Mucizesi	Christos Gudis	Kaktos
Kapodistrias. Yunan Bağımsızlığının Temeli	Kristofer M. Guntchautz	Minoas
Yunan Bağımsızlık Savaşında Filhelenler	Kristofer M. Guntchautz	Minoas
1821 Devrimi ve Türkokratia Hakkın- da Bilmedikleriniz	İoannis Gryntakis, Georgios Dalkos, Angelos Chortis, Ektoras Chortis	Metechmio
1821 Mücadelesi ve Sabotaj Edilmesi	Maria Delivoria	Agra
Devrim Yıllarında	Spyros Dermicakis	Grafima
1821’de Mesolongi	Antonis Diakaris	Asini
1821 Devrimi	Derleme	Elliniko İdryma Politismu
1821 + Gizli Görevler	S. Elmazis, A. Karadas, Ch. Laski, M. Stukas	Archetypo
Vodina ve Çevresinin 1821 Ulusal Ayaklanmasına Katılması	Dimitris E. Evangelidis	Barbunaki
Kökler ve Temeller Helenizm Tarihinin Önemli Anları	Maria Efthymiu	Pataki
1821 – Yunan Devrimi	Thanos Veremis – Antonis Klapisis	Ellinika Gram- mata

1821 Yabancı Himayesinin Jeopolitik ve Tarihi Parametreleri	İlias İliopoulos	Pelasgos
İlk İki yüz Yıl Zorlu. Sınır Krizinin İki Yüzyılı	Takis Theodoropoulos	Metechmio
1814-1821 Bir Devrimin Ön hazırlığı. Baş aktörler – Olaylar - Koşullar	Stefanos Kavallierakis	Metechmio
1821 Tamamlanmayan Başlangıç.	Athina Kakuri	Pataki
Devrim, kriz, devrim; 1821'den 2021'e kadar Yunanistan	Dimitris Kalçonis	Topos
Yunan Düşü Kostas Giannakidis ile Yunanistan'ın Geçmiş ve Geleceği Hakkında Söyleşi	Stathis Kalyvas	Metechmio
Dışilerin Barış Ayaklanması SA-PIENS 1821-2021	Anna Karamanu	Armos
Petmeza Ailesi Zaman Geçidinde Çok Katlı İzler	Anastasia Karastathi	Melissa
Türkler ve Türkokratia	Sarantos İ. Kargakos	Psychogios
1821'in Büyük Anları ve Büyük Görünümleri	Sarantos İ. Kargakos	Psychogios
Makrygiannis Paşanın Hatıraları Savlarına İdeolojik Yaklaşımı	Sofia Karymbali	Enastron
1821 Yunan Devrimi ve Küresel Önemi	Roderick Beaton	Eora
1821: Kadınlar ve Devrim. Osmanlı Dünyasından Bağımsız Yunan Devletine	Vasiliki Lazu	Dioptra
Çağdaş Yunan Tarihinin Abecesi: Devrim – Kapodistrias – Otto, 1821-1862	Kakuri Athina	Kapon
Yunan Devrimi 1821-1830	Petros Th. Pizanias	Vivliopolion tis Estias
1821 Devrimden Devlete	K. Boçiu – S. Rizas	Papadopulos
1821 Tecrübesiz Bir Cüretin ve Haya- lin Devrimi	Alkis Rigos	Papazisi
1821 Devrimini Örgütlerken	Nikos Rocokos	Ekdosis Elliniku Aniktu Panepistimiu
En Şanlı Mücadele: 1821 Yunan Devrimi	Aristidis N. Chatzis	Papadopulos

Laskarina Bubulina Yunan Devriminin Kadın Reisi	Kyriakos St. Chatzikyriakidis	Metechmio
Rigas'ın Düşüncesi Neydi? Kaynağa Dönüş	Dimitris Psarras	Polis
Tripoliçe – Mesolongi: Savaşçıların Tanıklıkları Doğrultusunda Kuşatma ve Fetih	Thanos Veremis	Metechmio
Elde Kılıç ve Tüfekte: Kuşatma Altındaki Mesolongi	Nikolaos Kasomulis	Panepistimiakes Ekdisis Kritis
1821 Devriminden Hatıralar	Errikos Traimper	Kultura
1821'in Filhelenleri	Elena Davlamani, Athanasia Eleftherudi	Grafima
Filiki Eterya	İoannis Filimonas	Klidarithmos
Filiki Eterya. Devrimci Eylem ve Modern Yunanistan'da Gizli Dernekler	Derleme Cilt	Asini
Yunan Devrim tarihi Cilt 1	George Finlay	Ellinika Grammata
Yunan Ulusu	Georg Ludvich Fon Mauer	Oksi
1700-1821 Yunan Denizciliği Devrim Öncesi Zirve Çağı	Celina Charlafti – Katerina Papakonstantinu	Kedros
Devrim	Nikos Stathopoulos	Armos
1821: Televizyonda Sunulanlara Cevap (1,2,3,4, Cilt)	Fotios Stavridis	Pelasgos
1821 ve Burjuva Devrimleri	Panos Garganas – Leandros Bolaris – Stavrula Panidu – Alex Callinicos – Chris Harman	Marksistiko Vivliopolio
Petrobey Mavromihalis. Yunan Devriminde Mani Lideri	Athanasios Syroplakis	Metechmio
Spyridon – Başka Trikupis. 1788-1873	Lyndia Triha	Polis
Devrim Sonrası 1821 Savaşçıları	Elisavet Çakanika	Asini
1821 ve Gerçek	Giannis Skaribas	Kaktos
Kartlar	Giannis Skaribas	Kaktos
1821 ve Aristokrasi	Giannis Skaribas	Kaktos
Özel Mahkemedeki Bakanlar	Nikolaos Soiletakis	Armos
Rigas Velestinlis, Şarkılarla Devrim	Giannis Spandonis	Okeanida

Tarihi Sesler Elçilerin Gözüyle 1878'de Teselya'daki Devrim	Maria Spanu	Metechmio
Mora Yaşlısının Kalemyle. Peloponezli Askeri Komutan Theodoros Kolokotronis'in Mektuplarına ve raporlarına Verilmiş Cevaplar	Giannis Spandonis	Okeanida
Halk Tablolarında 1821	Angelos G. Prokopiu	Angelaki
Basında 1821 1911-1922	Panagiotis Pyrpyris	Dodoni
Büyük Güçler ve Laibach'tan Navarin'e Devrim	Sotiris Rizas	Metechmio
1821Devrimi Süresince Casusluk Vakaları	Christos Reppas	En Plo
Düşlerin Yunanistan'ı	Stelios Ramfos	Armos
1821 İkonografisinin Bir Okuması Estetik Yaklaşım ve Görsel Okuma	Panagiotis Pyrpyris	Dodoni
Meçhuller	Nikos Panagiotopoulos	Pedio
Yunanların Denizciliği 1700-1821	Celina Charlafti – Katerina Papakonstantinu	Kedros
Meryem Ananın Yanağı G. Karaiskakis'in Otobiyografik Tahmini	Pantelis Bukalas	Agra
Yunanistan Hakkında Muhakemeler Kralın Gelişinden 1834 Yılına Sonuna Kadar	İoannis Persianis	Asini
1821'den Kalanlar	Kostis Papagiorgis	Kastanioti
1821 Yunan Devrimi Bir Avrupa Vakası	Derleme	Kedros
Osmanlıların Gözünden Yunan Devrimi	Leonidas Miras	Topos
Yunan Devrimi ve Halk Yönetimi, Yunan Milli Devletinin Kurulması (1821-1832)	Simos Bozakis	Asini
1821 Kahramanlarından Liderlik Dersleri	Lukas Papazoglu, Dimitris Buradas	Psichogios
Eğitim ve Şiir Devrimde Karşılaştığında	Panagiotis Burdaras	Armos
Yunan Basımında Megali İdea	Katerina Mystakidu	Pataki
Yunan Devriminde İki Prens	Vasilis Panagiotopoulos	Asini

Konstantinos Kanaris Çocukluk ve Kahramanlık Yılları	Theodora Lufa-Coannu	Angyra
Laskarina Bubulina Çocukluk ve Kahramanlık Yılları	Anastasia D. Makri	Angyra
Ulusal Tamamlanma ve Ayrılık Yunan Vakası	Giorgos Th. Mavrogordatos	Pataki
Theodoros Kolokotronis	İakovos D. Michailidis	Metechmio
Mücadele Yıllarında İç Kavgalar ve Mücadeleler	İakovos D. Michailidis	Metechmio
1821 Bir Ulusun, Devletin ve Megali İdea'nın İzini Sürerken	Giannis Milios	Aleksandria
Çağdaş Yunan Kilisesi: Kilisenin 1821'den 1921'e kadar Yüz Yıl Ulusa Yaptığı Hizmetler	Archimandritis Evgenios Kostaridis D. Th.	Barbunaki
1821 Tarihini İki Yüz Yılı	Antonis Liakos	Themelio
1821'in Balkanlar Üzerinden Okumak	Andreas Lyberatos	Melissa
Yunanların Avrupası Örnek model, Tehdit, Himaye, 1833-1857	Lina Luvi	Aleksandria
Nikitaras. Çocukluk ve Kahramanlık Yılları	Theodora Lufa-Coannu	Angyra
Andreas Miaulis. Çocukluk ve Kahramanlık Yılları	Theodora Lufa-Coannu	Angyra
Theodoros Kolokotronis. Çocukluk ve Kahramanlık Yılları	Theodora Lufa-Coannu	Angyra
Yunan Devriminin Eleştirel Sözlüğü	Paschalis M. Kitromilidis – Konstantinos Çukalas	Panepistiamikes Ekdosis Kritis
Mucize ve Trajedi Homeros'un Dünyasından Küresel Taşraya 1821	Giannis Kiurçakis	Pataki
Gargalianon Bölgesinin Devrime Desteği	Panagiotis Kaçivelas	Ellinika Grammata
1821 Devrim Anayasalarının Maceraperest Tarihi	Ksenofon Kondiadis	Kastanioti
Yunan Devrimi ve Krallar. Fransa ve Yunanlar, 1797-1830	Giannis Koçonis	Aleksandria
Evzon Etekleri ve Togalar. Tarihi Hafıza ve Milli Kimlik 1821-1930	Christina Kuluri	Aleksandria

2021 yılı Yunanistan'da pandemi şartlarına rağmen büyük bir coşkuyla kutlandı ve birçok farklı etkinlikte isyan ve isyanın kahramanları yüceltildi ya da anıldı. Ulus-devlet olarak kurulan Yunanistan'ın 25 Mart 1821 tarihine atfettiği etnik ve dini değer makaleden de anlaşılacağı üzere yeni bir ulusun müjdelenmesi ve küllerinden yeniden doğan zümrüdü anka kuşunun dirilmesi biçiminde "çılgınlıklarla" tüm sene dile getirildi. Ancak "Yunanistan 1821" Komitesinin de belirttiği üzere Yunanlar tüm bu etkinliklerde tarihlerinin karanlık dehlizleriyle acaba yüzleşti mi? Yoksa tarihin hoş gitmeyen taraflarında alışık olduğu üzere suskunluklarla mı geçiştirdi? Bu soru tüm sene düzenlenen etkinliklere katılan biri tarafından net bir biçimde cevaplanabilir. Ancak yazarın böyle bir olanaktan eksik kaldığı düşünüldüğünde soru kısmen yanıtsız kalacaktır. Yine de bu soru kanaatimce Yunan bilim insanı Tasos Kostopulos'un kaleme aldığı *Savaş ve Etnik Temizlik* adlı kitapta ki bilgiler doğrultusunda aydınlatılabilir. Kostopulos, Yunanistan'da büyük yankı uyandıran ve Yunan mezaliminin panoramasını gözler önüne seren yüzleşme/itiraf kitabında Yunanların gerek 1821 Mora İsyanı'nda, gerek 1912-1913 Balkan Savaşları'nda gerekse 1919-1922 Anadolu işgalinde etnik temizlik yaptığına değinmektedir. Ayrıca Yunanların homojen ulus projesi ile hareket ettiği ekspansiyonist siyasetlerinde Müslüman Türk nüfusa karşı Makedonya topraklarında yaptığı mezalim tarihçi Justin McCarthy'in *Ölüm ve Sürgün* adlı kitabında da ayrıntılı biçimde dile getirilmiştir. Dolayısıyla 1821 tarihi Yunan tarihinde özgürlük ile açıklanırken Türk tarihinde Müslüman Türk nüfusa yapılan etnik temizlik ile karşılık bulmaktadır.

Covid-19 salgını, ulusal dayanışmanın önemini belirginleştirmiş ve devletin rolünü çok daha fazla güçlendirmiştir. Salgın küreselleşme karşısında ulus-devletlerin yeniden düşünülmesini sağlamıştır. Covid-19, uluslararası sistemde yer alan tüm aktörlerin ulusallaşmasında, katalizör görevi üstlenmiştir.⁸¹ Dolayısıyla 1821'in iki yüzüncü yıldönümü kutlamaları pandemi süreci içinde değerlendirilmesi gereken farklı bir bakış açısına da sahiptir. Küresel bir kriz karşısında küresel değil, ulusal dayanışmanın ehemmiyeti ortaya çıkmıştır. Böylece yeni dünya düzeninde ulusallaşmanın temel motivasyonları eskiye oranla bir kat daha güçlenmiştir. Retrospektif olarak bakıldığında ulusal bağımsızlık yıl dönümleri "öteki" karşısında "biz" diyalektiğinde önemli olgular kabul edilmektedir. Yunanistan'da da iki yüzüncü yıl

81 Kamala, Valiyeva, "Covid-19 ile Ulus Devleti Yeniden Düşünmek", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, Yıl: 19, Sayı: 37, Bahar (Özel Ek), s. 390-403.

kutlamaları diğer tüm “25 Mart”lardan farklı olarak hafızalarda yer edinme çabasında olmuştur. Gerek devlet gerek özel sektörde düzenlenen bütün etkinliklerin ulusal dayanışmaya hizmet etmesi adeta bir vatandaşlık görevi sayılmıştır. Bu noktada Yunan halkı arasında yapılan bir anket 1821’in Yunan kolektif belleğinde ne ifade ettiğini gözler önüne sermesi noktasında bir hayli önemli veriler içermektedir. Liberal Araştırmalar Merkezi- Markos Dragoumis (KEFIM) tarafından yapılan söz konusu ankette hem bilinen tekrarlar hem de yeni bulgular göze çarpmaktadır. Örneğin 1821 Devrimi, Yunanlıları birleştiren ortak bir referans noktası olarak tanımlanmıştır. Theodoros Kolokotronis, %92.7 oy oranıyla 1821’in önde gelen kahramanı kabul edilmiştir. Günümüzde Yunanlar için 1821 sadece ulusal bir devrim olmayıp aynı zamanda sosyal, liberal ve dini özelliklere sahip bir ihtilal hareketi kabul edilmektedir. Yunanlar, yabancı güç olarak en büyük desteği, önce Rusya’nın sonra Fransa ve Büyük Britanya’nın verdiğini düşünmektedir. Yunan halkı isyanın 25 Mart’ta Aya Lavra Manastırı’nda başlayıp başlamadığı konusunda ikiye bölünmüş durumdadır. Birçok Yunan Osmanlı’nın Yunan eğitimini ve dilini yasakladığını düşünüp Gizli Okul Mitine hala inanmaktadır. Yine on Yunandan yedisi okullarda okutulan tarih derslerinde 1821 Devrimi konusunun yeterince ele alınmadığı fikrine sahiptir.⁸²

Sonuç

Sonuç olarak Türk-Yunan Tarihi madalyonun iki yüzü gibi farklı görüntülere haiz ender örneklerden biridir. Üstelik bu zıtlık tek bir tarihi dönemle de sınırlı değildir. Örneğin Türk-Yunan tarihinde düalist algı oluşturan en önemli yıl 1922’dir. 1922, Türk toplumu için düşman işgalinden kurtulan Türkiye topraklarında bebek Cumhuriyet’in doğumunu temsil ederken, Yunan toplumu için neredeyse yüz yıla yakın süre milli dava sayılan Megali İdea’nın sona ermesini ve Küçük Asya Felaketini sembolize etmektedir. Yine aynı tarih havuzunda benzer bir diğer örnek 1821 yılıdır. 1821, Yunanlar için dört yüz senelik esaret görülen Osmanlı hakimiyet döneminden (Türkokratia) kurtuluşun simgesiyken; Türkler için millet-i sadıka olarak adlandırılan bir tebaanın içten yıkımı başlatan ilk isyan hareketidir. Dolayısıyla Yunanistan üzerine araştırmalar yapan bir Türk tarihçinin ve elbette Türkiye üzerine araştırmalar yapan Yunan tarihçinin karşılaşacağı temel zorluk iki ülke arasındaki zıt terminolojidir. Nitekim yazar, bu

82 «Πώς βλέπουν οι Έλληνες την Επανάσταση 1821. Ανάλυση» [Yunanlar 1821 Devrimini Nasıl Görüyorlar?], Πανελλαδική Έρευνα ΚΕΦΙΜ-1821, Δεκέμβριος 2019, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών-Μάρκος Δραγούμης, s. 4-5.

makalesinde de Mora İsyanı ve Yunan Devrimi/Ayaklanması arasındaki uçurumun bilinciyle konuyu ele almıştır. Her iki farklı algı iki yüzüncü yıl kutlamalarında Yunanistan'a "çılgılık" attırırken, Türk tarihinde iki yüz yıl önce Mora'da Türklere yapılan mezalim ve etnik temizliği hatırlatmaktadır. Tarihin şanlı anları ne olursa olsun, yüzleşmek ve bir milletin yok edilmesiyle sonuçlanmış ulusal bir bağımsızlığı sadece kahramanlıklar üzerinden okuyup coşkulu şöenlerle kutlamak kanaatimce insanlık tarihinde de eleştirilecek bir parantezi gündeme getirir.

Kaynaklar

Yunan Resmi Gazetesi

ΦΕΚ Α 92/1918 – 28 Απριλίου 1918.

ΦΕΚ Α 106/1918 – 15 Μαΐου 1918.

Yunan Gazeteler

Αθηνά, 23.03.1838, Αριθμός 518.

Εμπρός, 25.03.1930, Έτος 34, Αριθμός φύλλου: 12.227.

Αraştırma ve İnceleme Eserler

Βασίλης Κρεμμυδάς, “Η εθνική γιορτή στο σχολείο” [Okullarda ulusal bayramlar], Η Εποχή, 31.10.2004“Δεν χωράνε 5 αιώνες ιστορίας σε 130 σελίδες” [130 sayfaya 5 asır sığamaz], Έθνος της Κυριακής, 24.03.2007.

Βασίλης Κρεμμυδάς, “Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και Ιδεολογήματα” [1821'de Kilise. Mitler ve İdeolojiler], Τα Νέα, 22.03.2005.

Βασίλης Κρεμμυδάς, “Η Ελληνική Επανάσταση του 1821” [1821 Yunan Devrimi], Gutenberg, Αθήνα 2016.

«Πώς βλέπουν οι Έλληνες την Επανάσταση 1821. Ανάλυση» [Yunanlar 1821 Devrimini Nasıl Görüyorlar?], Πανελλαδική Έρευνα ΚΕΦΙΜ-1821, Δεκέμβριος 2019, Κέντρο Φιλελεύθερων Μελετών-Μάρκος Δραγούμης.

Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης του Φωτάκου [Fotakos'un Yunan Devrimi hakkında Hatıraları], Πρώτου Υπασιπιστή του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Τύποις και βιβλιοπολείω Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησι 1858.

Άρδην, Τεύχος 97, Ιανουάριος-Σεπτέμβριος 2014.

Γιάνης Κορδάτος, Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος [Modern Yunanistan Tarihi], Τόμος Α, Εκδόσεις 20ος αιώνας, Αθήνα 1957-58.

Θάνος Μ. Βερέμης, 21 Ερωτήσεις & Απαντήσεις Για το 21 [1821 hakkında 21 soru-cevap], Μεταίχμιο, Αθήνα 2020.

Νίκος Β. Ροτζώκος, Εθναφύπνιση και Εθνογένεση Ορλωφικά και Ελληνικά Ιστοριογραφία [Ulusun Uyanması ve Ulusun Doğuşu Orlofika ve Yunan Tarihyazımı], Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2007.

Παλαιών Πατρών Γερμανός, Απομνημονεύματα [Hatıralar], Εκ του τυπογραφείου Σπύρου Τσαγγάρη, Εν Αθήναις 1900.

Πέτρος Θ. Πιζάνιας, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830 [Yunan Devrimi 1821-1830], Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021.

Σπυρίδων Π. Αραβαντίνος, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή [Tepedenli Ali Paşa'nın Hikayesi], Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Εν Αθηναίς 1895.

Σπυρίδων Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης [Yunan Devrim Tarihi], Τόμος Πρώτος, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 1993.

Χριστίνα Κουλούρη, “Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές Επέτειο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα” [Ulusal Kutlama: 19. yy'da Yunanistan'da Ulusal Kutlamalar], Αθέατες όψεις της ιστορίας [Tarihin Görünmeyen Yüzü], επ. Δέσποινα Παπαδημητρίου & Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ασίνη, Αθήνα 2012, s. 181-210.

Akşin, Sina, “Siyasal Tarih (1789-1908)”, ed. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yay., İstanbul 1992.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul 2009.

Bayrak, Meral, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ocak 1999.

Bora, Tanıl, “Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem”, *Balkans A Mirror of the New International Order*, ed. Günay Göksu Özdağın & Kemal Saybaşılı, Eren Yay., İstanbul 1995, s. 101-120.

Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler, C II, Milli Eğitim basımevi, İstanbul 1973.

D. Smith, Anthony, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Erözden, Ozan, *Ulus-Devlet*, On İki Levha Yay., İstanbul 2013.

Finlay, George, *History of the Greek Revolution*, Vol. I, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1861.

Gellner, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, çev. Nalan Soyarı, Saltuk Özertürk, İletişim Yay., İstanbul 2013.

Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı Behar, Hil Yay., İstanbul 2008.

Grigoriadis, İoannis N., *Kutsal Sentez Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşılama*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2014.

Hall, Stuart, "The West and the Rest. Discourse and Power", *Formations of Modernity*, Polity Press, ed. Stuart Hall & Bram Gieben, Cambridge 1992 s. 275-331.

Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Yay., Ankara 2013.

Hroch, Miroslav, *Avrupa'da Milli Uyanış Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, İletişim Yay., çev. Ayşe Özdemir, İstanbul 2011.

Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Jaskuowski, Krzysztof, "Western (civic) versus Eastern (ethnic) Nationalism The Origins and Critique of the Dichotomy", *Polish Sociological Review*, 3/2010, Vol. 171, s. 289-303.

Karpat, Kemal, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yay., İstanbul 2019.

Kedourie, Elie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, çev. Haluk Timurtaş, Köprü Kitap, İstanbul 2017.

Kellas, James, *Politics of Nationalism and Ethnicity*, St. Martin's Press, New York 1991.

Kitromilides, Paschalis M., *Aydınlanma ve Devrim Modern Yunanistan'ın Kuruluşu*, çev. Sinem Güldal, Alfa Yay., İstanbul 2021.

Kohn, Hans, “Western and Eastern Nationalisms”, *Nationalism*, ed. John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford University Press, Oxford 1994, s. 162-164.

Kütükoğlu, Mübahat, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974’e Kadar)*, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1986, s. 133-161.

Offe, Claus, *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1997.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Yay., İstanbul 2019.

Özşüer, Esra, *Türkokratia Avrupa’da Türk İmajı*, Kronik Yay., İstanbul 2018.

Pouqueville, François Charles Hugues Laurent, *Historia tēs Hellēnikēs Epānastaseōs, ētoi, Hē anagennēsis tēs Hellados: meta kallitechnikōn eikonōn kai meta parartēmatos, pe riechontos tēn historian, tēs Boumpoulinas, tēs Tzavella, tēs Kanare, tēs Monarchidou, tēs Papalexopoulou, tēs Botsare, kai tōn allōn hērōidōn Hellēnidōn, tou hierou agōnos*, (epimeleia Aristeidou N. Kyriakou), Ekdote. Grapheion V.K. Tsangarē, En Athēnais [1839?].

Renan, Ernest, *Ulus Nedir?*, çev. Gökçe Yavaş, Pinhan Yay., İstanbul 2019.

Saatçi, Meltem Begüm, “Balkan Ulusçuluklarına Dair Bir Değerlendirme: Farklı Uluslar Farklı Usuller”, *Karadeniz Araştırmaları*, C 6, S. 23, Güz 2009, s. 13-28.

St. Clair, William, *That Greece Might Still Be Free The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, Cambridge 2008.

Todorova, Maria, *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yay., İstanbul 2015.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Valiyeva, Kamala, “Covid-19 ile Ulus Devleti Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, Yıl: 19, S. 37, Bahar (Özel Ek), s. 390-403.

İnternet Kaynakları

<https://greece2021.gr/25martiou>

<https://greece2021.gr/epitropi-ellada-2021/skopos.html>

https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/periodiko_t039/4/index.html